

1. UNITATE DIDAKTIKOA

Giza garapena

“Zure gurasoengandik heredatu duzuna,
eskura ezazu zeurea izan dadin.”

GOETHE

1.1. Giza garapena

Haztea, heltzea, garapena eta antzeko hitzak bereizi gabe erabiltzen dira askotan, eta pentsa daiteke ia sinonimoak direla edo antzeko kontzeptuei dagozkiela, baina azpimarratu beharra dago psikologiaren ikuspegitik esanahi ezberdina dutela. Hala ere, praktikan, kontzeptu horiek guztiek elkarren beharra dute gizakiak bere bizitzan zehar nola eboluzionatzen duen edo garatzen den ulertzeko.

Beraz, hazte-, heltze- eta garapen-prozesuak modu paraleloan eta harmonikoan gertatzen dira. Jarraian azalduko ditugu esanahiak.

□ Haztea

Organismo batean gertatzen diren aldaketa fisikoei dagozkie haztea. Aldaketa kuantitatiboak dira, hau da, neurtu eta taula bidez adieraz daitezkeenak.

Pertsonen haztea pisuaren eta garaieraren bidez adierazi ohi da gehienetan; baina egin daitezke bestelako neurketak ere: garezurraren edo toraxaren perimetroarenak adibidez, edo masa entzefalikoaren pisuarenak eta edukiera bolumenarenak.

□ Heltzea

Heltze gisa uler daiteke organismo batean gertatzen den prozesua honako hiru egoeretakoren bat izaten denean:

- └ Hainbat sistemaren (nerbiosoan, endokrinoan, digestio-sisteman) eboluzioan eragina izan dezaketan aldaketa zelularrak eta osaera kimikoari dagozkionak.
- └ Aldaketa morfologikoak (forma, itxura, kanpoko itxura...).
- └ Biologikoki erabakitako jakineko mugimenduen edo ekintzen (jokaeren) aldaketak.

Azken batean, gizakiarengan gertatzen diren aldaketa biologikoak dira gaitasun berriak eskuratzea ahalbidetuko dutenak. Adibidez, 6 hilabeteko haur bati ezinezkoa zaio ibiltzea, bere garunaren zein lokomozio-sistemaren heltzea ekintza horiek burutzeko behar bezain garatuak ez direlako. Litekeena da 10 hilabete dituenean lortzea, baina litekeena 15 dituen arte ezin izatea ere. Bere sistema, aparatu eta organoen heltze-maila behar adinakoa denean bakarrik aurreratu ahal izango du ikaskuntza berrietan.

Zentzu horretan, baieztatu daiteke heltzea adinarekin loturik eta biologikoki erabakirik dagoela.

□ Garapena

Pertsonaren eboluzio-prozesua haztea, heltzea eta garapena aldagaiek osatzen badute, pentsa liteke prozesuari haztea eta heltzea kendutakoan geratzen dena izango litzatekeela garapena. Baina kenketa hori tranpa da, hipotetikoki soilik planteatu litekeena, giza garapena ezin baita gauzatu euskarri izango duen gorputz fisikorik eta ahalbidetuko duen heltzerik gabe. Dena den, eragiketa horrek, zuzena izan gabe ere, balio du garapena haztearen eta heltzearen ezberdina den zerbait gisa bereizteko. Bi hitz horiek kontu fisikoei dagozkie, eta garapena kontu psikikoei.

Honela defini daiteke **giza garapena**: *sentitu eta pentsatzeko moduari zein jokatu eta jarduteko moduari eragiten dieten aldaketa psikikoen prozesua da*. Garapenaren ondorioz sortzen eta hobetzen dira gizakien berariazko ezaugarri diren gaitasunak, hala nola hizkuntza, memoria eta abar. Garapenean sortzen diren aldaketak kualitatiboak dira, ernalketarekin hasten dira eta pertsonaren bizitza osoan zehar sortzen dira.

Giza garapena sortzean bertan hasten da, eta oso aktiboa da haurdunaldi osoan zehar.

Diziplina gisa, giza garapenaren alorra oso zabala da, eta errazago aztertzeke hainbat eremutan egituratu da. Liburu honetan alderdi sentsorialak, kognitiboak eta motorrak jorratuko ditugu. *Garapen sozio-afektiboa familiekin esku hartzean* moduluan, aldiz, osagai afektiboak, moralak, sexualak eta sozialak aztertuko dira. Hala ere, garapena prozesu bakar baten gisa gertatzen denez, liburu honen lehen zatian kontzeptu horren ikerketara hurbilketa bat egingo dugu hainbat korrante psikologikotatik.

1.2. Garapen- -kontzeptua hainbat jarrera teorikotatik

Psikologia zientzia nahiko gaztea da (1879an sortu zuen Wundt-ek lehen laborategi psikologikoa, Alemanian). Une horretan ikerketa psikologikoak zituen kezkek honako hauekin zuten zerikusia: zientzia berri horrek izan behar zuenaren ikusmolde orokorrek, bere baitan bildu behar zituen edukiekin eta horiei heltzeko erarekin.

Jatorrian, eredu psikologiko banatan oinarritutako bi joera sortu ziren, *mekanizista* eta *organizista*, pertsonak zergatik eboluzionatzen duten eta garatzen diren modu onargarri eta logikoan azaldu nahi zutenak.

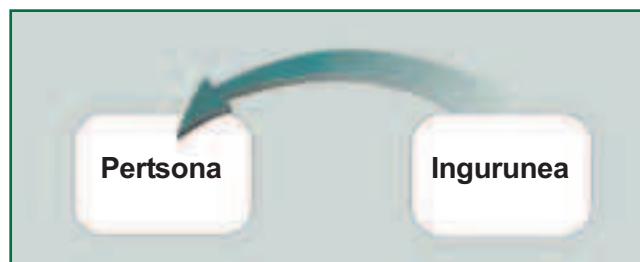
Joera **mekanizistarentzat** kanpotik estimulatu duten neurrian erreazionatzen eta jarduten duen makinaren modukoa da pertsona. Horrela ulertutako pertsonak ez du arazoitu eta erabakitzeko berezko gaitasunik, eta kanpotik edo ingurunetik datozkion estimuluen mende dago bere garapena. *Psikologia ambientalista* hori, gauzak ikusteko modu hori, filosofia enpiristatik eratorria da. Garapena, joera horrentzat, prozesu jarraitua da, organismoaren heltzea gertatzen den neurrian eskuratzen diren ikasketen mendekoa. Beraz, sortzen diren aldaketak kuantitatiboak dira.

Beste eredu **organizista** da, filosofikoki arrazionalismoarekin loturik egon litekeena. Eredu horren arabera pertsona organismo aktiboa da, dinamika oso aktiboarekin eta helburu batzuetara bidean, eta garatzeko, kanpokoaren baino bere buruaren menpe gehiago dagoena. Eredu horretatik sortu zen *psikologia innatista*. Horren arabera, pertsonaren jokaera-aldaketak barruko prozesuen emaitza dira. Garapena prozesu etentzat hartzen da; bertan aldaketak sortzen dira, kualitatiboki etapa ezberdinetan antolatzen direnak.

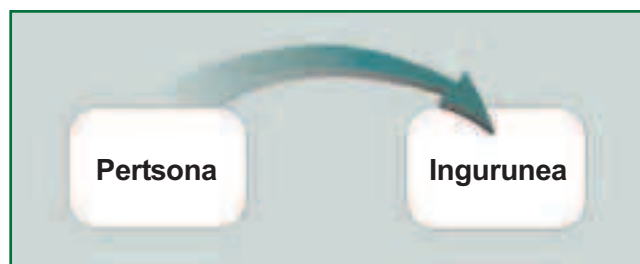
Geroago sortutako beste joera psikologiko batek onartzen du pertsonak, garatzeko, kanpoko faktoreak zein jaiotzetikoak edo hereditarioak behar dituztela, eta ez die batzuei besteei baino garrantzi handiagoa ematen. **Interakzionista** deitzen den hirugarren bide hau aurreko bien ondorioa da, eta pentsamolde enpirista eta arrazionalista baten mendean jarraitzen du.

Hiru joera horiek ezaugarri komun bat dute pertsonak ingurunearekin duen harremanaz pentsatzeko moduan: batetik pertsona dago sistema bat osatuz eta, bestetik, inguruneak beste sistema bat osatzen du, baina bi sistemak bereizirik daude.

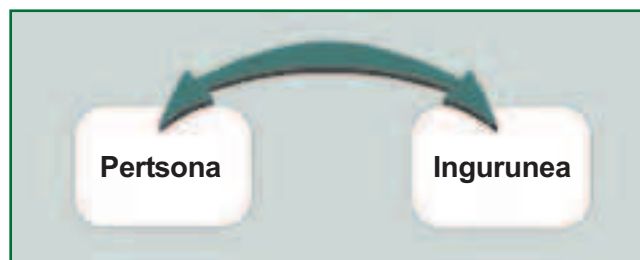
Grafikoki honela azal daiteke:

Pertsonak ingurunearekin duen harremana garapen ambientalisten arabera.

Pertsonak ingurunearekin duen harremana garapen innatisten arabera.

Pertsonak ingurunearekin duen harremana garapen interakzionisten arabera.

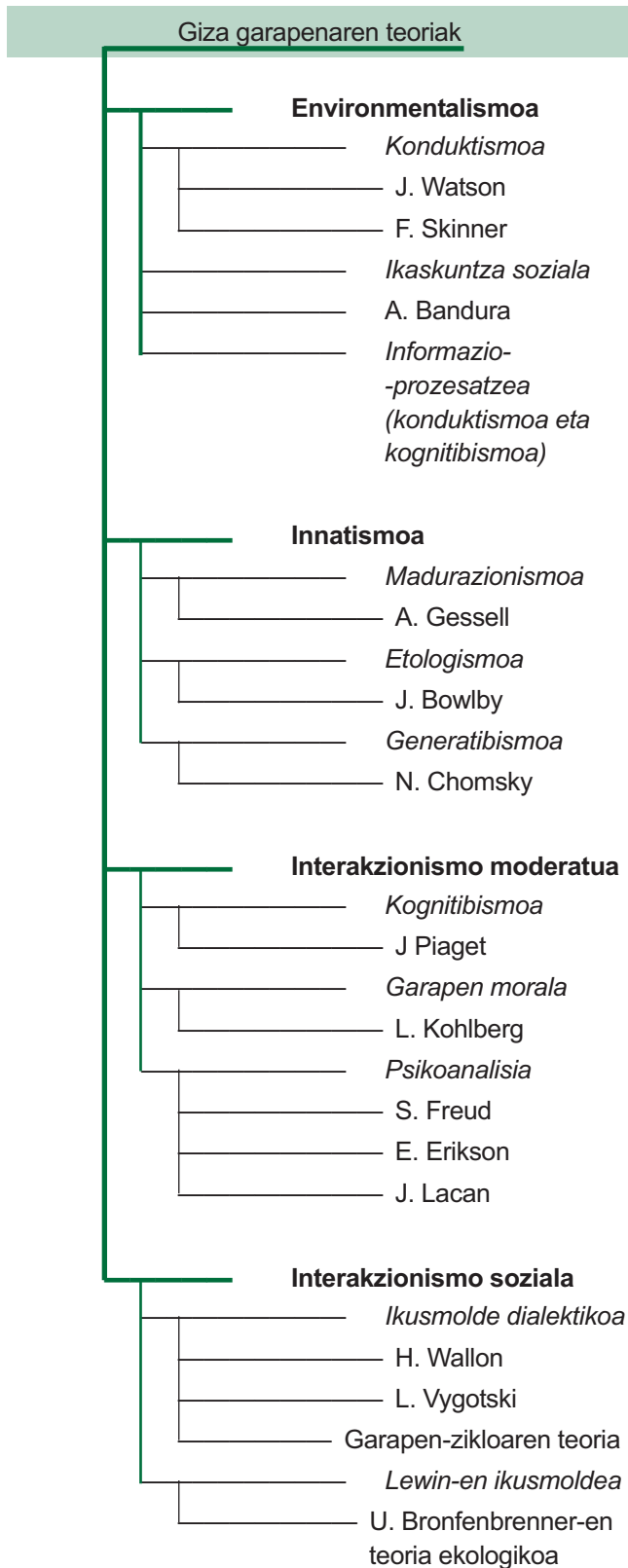
Gaur egun, hainbat teoria edo lerro psikologiko badira **kontestualista-interakzionista** edo **kultural-kontestualak** deitzen direnak (*bigarren Wittgenstein* izeneko garapen filosofiko modernoagoei lotuak) eta garapena beste modu batera azaltzen saiatzen direnak. Horien arabera, garapenean dagoen pertsonak eta bere inguruneak sistema bakar bat osatzen dute, eta bertan elkarreragiten dute: pertsona ingurunea osatzen duen beste elementu bat da eta, ondorioz, sistemako edozein elementuren aldaketak eragina du sistema horren gainerako elementuetan (*holismoa*).

Garapen interakzionista-sozialean pertsona eta ingurunea sistema bakar baten osagai dira.

Orain arte esandakoaren arabera, giza garapenean oro har eta haurren garapenean bereziki pentsatzeko, lau sailetan bana daitezke teoria eta autoreak, E. Fernandez Lopiz-en⁽¹⁾ irizpideari jarraituz, garapenean dagoen pertsonak eta inguruneak duten inplikazio-mailaren edo elkarrekin duten harreman-moduaren arabera antolatuz.

Lehen hiru sailek garapenaren ikuspegi individualistagoa dute eta, laugarrenak, ikuspegi sozialagoa:

1.3. Environmentalismoa

□ Konduktismoa

Behaviorismo ere deitzen da, jokamolde edo portaera adierazten duen ingeleseko hitzetik eratorriak. Garapenari buruzko ikuspegiaren oinarrian duen printzipioaren arabera, *kanpoko estimuluaren erantzun gisa eskuratutako erreakzioen emaitza da giza portaera*. Hau da, gizakiak jokamolde jakin bat du lehenik kanpoko norbaitek edo zerbaitek eragin diolako.

□ Konduktismoa. J. Watson

Konduktismoa XX. mendearen hasieran garatu zen. Bere autore garrantzitsuenak **John B. Watson** psikologo estatubatuarra izan zen; animalien zein gizakien jokamoldeaz arduratu zen, fisiologiaren eta natur zientzien alorreko lan zientifiko eta objektiboaren kanonei jarraituz.

Animalia eta gizakien organismoetan beha zitezkeen gertaeretan soilik oinarritutako psikologia proposatu zuen. Organismoan eta bere muskulu, guruin eta ehuntan agertzen zen eta beha zitezkeen jokamoldea ikertzera mugatu behar zuen psikologiak.

John B. Watson (1878?1958). Ikertzaile amerikarra, Filosofian doktorea. Konduktismo edo behaviorismoaren aita izan zen. Jokamoldea aztertzeko esperimentu hutsezko prozedurak erabiltzea defendatu zuen.

Psikologiaren gaineko bere ikusmoldea puntu hauetan labur daiteke:

- └ Psikologia natur zientzien atal bat da eta gizakiaren jokamoldea da bere aztergaia. Kontzientzia edo bizitza psikikoa ez dira aipatu behar.
- └ Prozesu fisiko-kimikoetara murriz daitezkeen erantzun-elementuek (glandulen jariaketak edo muskuluen mugimenduen modukoak) osatzen dute jokamoldea; beraz, natur zientzien metodo objektiboekin aztertu behar da.
- └ Jokamoldean bada *kausaeftuzko* determinismo bat. Erantzun oro estimulu baten ondorio da, eta estimulu orori erantzun batek jarraitzen dio.
- └ Kontzientziaren prozesuak edo burukoak, halakorik bada, ezin dira zientifikoki aztertu.

Teoria hauen muturreko aplikazioa honako hau da: norbaitek jakineko era batean jokatzeko badu, ez da hala nahi duelako, aukeratu duelako edo, besterik gabe, konturatzen ez delako; konduktismoak baieztatzen du modu jakin batera jokatzeko aurretik jokamolde hori baldintzatu izanaren ondorio dela. Watson-ek adibide honen bidez azaltzen zuen: "Emadazue dozena bat haur osasuntsu, ongi osatuak, nik zehazten dudana bezalako mundu batean hazteko, eta bermatzen dut bat aukeratu dudala ausaz eta nik aukeratuak alorreko espezialista bihurtuko dudala: sendagile, abokatu, artista, salmentaburu, baita lapur edo eskale ere; eta hori, bere gaitasunak, zaletasunak, joerak, gaitasunak, bokazioak eta bere arbasoen arraza edozein izanik"⁽²⁾.

Argi dago teoria konduktista horiek gaur egun ez dutela Watson-ek proposatzen zituen planteamenduen erradikalasuna mantentzen. Haatik, garrantzi handiko hainbat joera psikologikoren garapena ahalbideratu dute, eta horietako batzuk indarrean dira gaur egun. Adibidez, A Caparros-en arabera, "Watson-en benetako meritu zientifikoa da sistema bakar batean biltzen jakin izana funtzionalismoaren espiritu pragmatikoa, animalien psikologiaren metodo esperimentalak eta Pavlov-en baldintzapena (erreflexologia errusiarra)"⁽³⁾.

□ Baldintzapen klasikoa

Ivan Pavlov fisiologoak zakurren digestio-guruinak ikertuz aurkitu zuen erreflexu baldintzatutik sortu zen baldintzapen klasikoa. Watson-ek aurkikuntza hori erabili eta pertsonengan aplikatu zuen, beren jokamoldearen arazoak azaltzeko.

Jaiotzen denean, giza organismoak ekintza eta jokamolde naturalen erreperitorio zabala du kanpoko zein barneko inguruetatik datozkion estimuluei erantzuteko. Organismoaren beraren barruko edo kanpoko

mugimendu moduan gauzatzen diren erreakzio edo erantzunak dira. Adibidez, hamar urteko haur batek bat-batean ixten ditu begiak zakarki eguzki-argia iristen zaionean. Hori erantzun erreflexu bat izango litzateke, naturala, organismoan bertan sortzen dena eta ingurune-aldaketan aurreko defentsak edo konpentsazio moduan gertatzen dena. Zentzu horretan, eguzki-argia *estimulu natural edo baldintzatu gabea izango litzateke, eta begiak ixtea erantzun natural edo baldintzatu gabea*.

Badira hainbat eta hainbat estimulu edo kanpoko seinale posible haurrengan eraginik ez dutenak, berekin harremanetan jartzen ez diren neurrian: estimulu posible horiei *estimulu neutroak* deitzen zaie, inolako ardurarik sortzen ez diotelako. Zenbait alditan estimulu neutro bat haurrengan erantzun natural eta espontaneoa eragiten duen beste batekin batera (estimulu eta erantzun baldintzatu gabea) agertzen bada, estimulu neutro hori baldintzatu egingo da eta berak bakarrik eragingo du estimulu natural elkartuak eragiten zuen erantzun bera; hau da, estimulu neutroa *estimulu baldintzatu* bihurtu da.

Honako adibidean argi ikusten dira kontzeptu horiek guztiak:

- Zortzi urteko neskatoka den Marina ikaragarri gustuko dituen esnegainezko pastelak.
- Beti gabardina janzen duen bere osaba noizean behin bere etxera etortzen da bazkaltzera eta beti esnegainezko pastelak ekartzen ditu.
- Marina poztu egiten da eta bere poza adierazten du egun batean eskolatik itzuli eta bere osabaren gabardina sarreran eskegirik ikusten duenean.

Estimulu natural edo baldintzatu gabeak esnegainezko pastelak dira, erantzun natural eta baldintzatu gabekoa, pozaren adierazpena, eragiten dutenak. Estimulu neutroa, hasieran, gabardina da, berez ez baita ardurarik haurari. Baina gero estimulu baldintzatu bihurtzen da, pastelarekin erlazionatzen duenean pastelaren aurrean izango lukeen poz-adierazpen bera eragiten baitiote.

Lehen baldintzapenetatik abiatuz, horien orokortze- eta zabaltze-prozesu bat abiatzen da. Estimulu baldintzatu bat, dagokion erantzunarekin, pertsonaren jokamoldera eta ohiko erreperitoriora gehitzen denean, baldintzatu gabeko estimulu izatera igarotzen da, bere erantzun baldintzatu gabeko edo natural eta guzti, eta horrek beste estimulu neutro bat baldintza dezake. Horrela, katean, orokortzen dira estimuluak, eta antzeko beste estimuluetara zabaltzen dira.

Laburbilduz, konduktismo klasikoaren arabera, honako hau da giza garapena: *baldintzatu gabeko erreakzioak izatek erantzun baldintzatuak ematera igarotzearen hasten den prozesu baten emaitza. Erantzun baldintzatu horiek, hasieran oso sinpleak direnak, erantzun edo ikaskuntza gero eta konplexuago bihurtzen dira*.

□ F. B. Skinner eta baldintzapen eragilea

Geroago, Watsonen psikologia erradikal horretatik neokonduktismoa eratorri zen: eredu mekanizista kontuan izanik, baldintzapenaren azalpen zabalagoa eman zezakeen.

Frederick B. Skinnerrek baldintzapen eragilea edo instrumentala deskribatu zuen, eta baldintzapen klasikoa ukatu gabe, organismoen jokamoldea ulertzeko baldintzapen eragilea funtsezkoa zela baieztatu zuen. Honako hau da bere arrazoibidea:

Organismo batek, egoera baten aurrean, erreakzio ezberdinak izan edo erantzun ezberdinak eman ditzake. Erreakzio edo erantzun hori inguruneak positiboki edo negatiboki indartzen duenean, errepikatzen edo ez errepikatzen joko du, organismoak jaso duen indartzearen arabera.

Adibide batzuek argiago azalduko dute teoria hau:

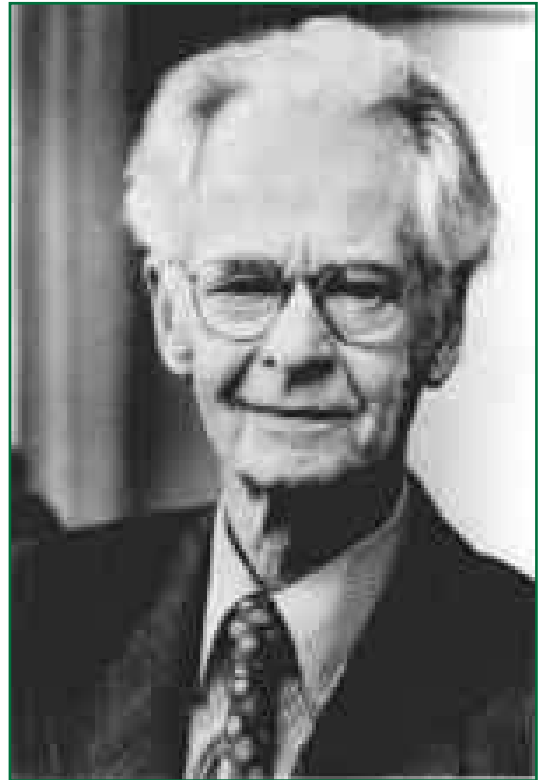
- Hamar hilabeteko haur bat katuka doa gela baten erditi pareta aldera. Paretaren ondoan dagoela, zerbaitek erakarri egiten du: babesik gabe dagoen entxufe elektriko baten zuloak. Gelditu eta, bere gorputzaren pisua beso baten gainean jarriz, aske geratzen zaion eskuko hatz erakuslea zuloan jartzen du, eta zakarki kentzen du eskua deskarga elektrikoa jasotzean; negar egiten du. Segur aski, etorkizunean, ez du berriro eskua jarriko entxufe batean edo antzeko zerbaitean.
- Motor-gidari batek semaforoa gorri dagoela aurrera egin du, eta zorionez abiada biziagian ez zihoan auto batek kolpe bortitza jo dio. Emaitza: hanka bat hautsia eta gorputza hematoma jositia. Segur aski, etorkizunean ez du aurrera egingo semaforoa gorri dagoenean edo, gutxienez, kontu handiagoz ibiliko da.
- Hamaika urteko nerabe batek enkargu bat egiten dio bere aitari: zapatariarengana joaten da konpondutako zapata-pare baten bila. Enkargua egindakoan, aitak dirua ematen dio bere bildumarako kromoak eros ditzan. Oso litekeena da etorkizunean bere aitarentzat enkarguak egiten jarraitu nahi izatea.

Azalduko lehen bi kasuetan indartze negatiboa izan da, eta hirugarrenean positiboa. Honetan oinarritzen da baldintzapen eragilea, eta baldintzapen klasikoa baino askoz zabalagoa da, giza jokamoldeak edo ekintzak moldatu egin baitaitezke, nahita edo halabeharrez, gertatu ahala. Bizitako esperientzia, positiboki edo negatiboki indartutako egoerekin, zabaldu egiten du pertsonak bizi ez dituen baina beretzat antzekoak izan daitezkeen egoeretara, eta bere jokamoldearen baldintzapenaren azalpen handia gertatzen da.

Beraz, neokonduktismoarentzat, garapena honako hau da: *positiboki edo negatiboki indarturik, pertsona baten jokamoldea erabakiko duten esperientzien pilotaje-prozesua.*

Baldintzapen eragilearen prestigioa handia izan da eta organismoen jokamoldearen gaineko teoria oso bat eraikitzea ahalbidetu du; hainbat alorretan erabili den teoria da: hezkuntzan, terapietan, lanaren psikologian, animalien heztean eta abarretan.

Zalantzarik gabe, arazo praktikoei eta sozialki garrantzitsuak zirenei heldu zielako izan zen Skinner hain erakargarri, neurri batean.

Frederick B. Skinner (1904-1990), psikologoa, filosofoa eta nobelagilea, neokonduktismoaren autore garrantzitsuenetakotzat jo izan da. Baldintzapen klasikoaren teoria erradikaletatik baldintzapen eragilearen teoretara eboluzionatu zuen.

□ Baldintzapen klasikoa versus baldintzapen eragilea

Amaitzeko, esan daiteke bi baldintzapen-moten arteko alde nagusia honako hau dela: baldintzapen klasikoaren arabera ez dago modurik aurreikusitako erantzuna ematek ihes egiteko (esan liteke, irudizko adieran, pertsonak makinaren modura jarduten dutela); baldintzapen eragilean, aldiz, pertsonak jokamolde bat aukera dezake, emaitzaren arabera errepikatuko duena edo ez duena.

Hala ere, emandako definizioen arabera, bi baldintzapen-motek komunean dute orokortzea eta zabaltzea pertsonaren garapen prozesuan.

□ Ikaskuntza soziala. A. Bandura

Ikaskuntza sozialaren teoriak baieztatzen duenez, *jokamoldeak burutu beharrik gabe ikasten dira; besterik gabe, behaketaren bidez*. Egoera baten aurrean, gainerakoak egiten ikusi dituen egiten du haurrak: aitari ikusi diona, helduei edo beretzat garrantzitsuak diren beste haurrei ikusi diona. Hau da, antzeko egoeretan, lehenago eredu dituenak jokatzen ikusi dituen moduan jokatzen du eta, gainera, bere ekintzak indartuak izan daitezke sari eta zigorren bidez. Korrante horren ordezkari nagusia **Albert Bandura** da.

Albert Bandura (1925), psikologo kanadarra. Bera da ikaskuntza sozialaren adierazgarri nagusia. Behaketa, imitazio eta indartze kontzeptuetan oinarritzen dira bere teoriak.

Ildo horretan, teoria hori konduktismoaren baldintzapean eragilearenaren osagarria da. Ezberdintasun nagusia hau da: pertsona batek egoera baten aurrean erantzuna libreki aukeratzeko duen posibilitatea (baldintzapean eragilean pentsatzen zen moduan) lehenago besteak egiten ikusi dituenarekin baldintzaturik egotea.

Eredu-behaketa jokamoldeak ikasteko funtsezkoa izanik, kontuan izan behar dira pertsonaren barneko zenbait prozesu ere, hala nola: eredu eta egoerekiko arreta, behatzen dena gordetzeko memoria, behatutako jokamolde baten imitazioa edo errepikatzea, eta jokamolde hori gauzatzera bultzatzen duen motibazioa.

Haurtzaroan erregulatzen eta doitzen dira jokamoldearen barne-arauak, ez bakarrik guraso eta hezitzaileek esaten dutenaren bidez, baizik eta, batez ere, behatzen dutenaren bidez. Aita batek, adibidez, masailkoa eman diezaioke bere semeari bere gelakideekin indarkeria erabiltzeagatik, baina benetan egiten ari dena hauraren indarkeriazko jokamoldea indartzea da.

"Haurrak gehiago ikasten duela ikusten duenagatik erakusten diotenagatik baino" dioen printzipioa oso onartuta dago gure gizartean. Ikaskuntza sozialaren teoria horrek hau azpimarratzen du: haurrak jokamolde-arau asko bereganatzen dituela ereduaren bidez, eta horrek bere moldaketan eta sozializazioan laguntzen diola.

□ Informazioa prozesatzea (konduktismo kognitibista)

Informazioa prozesatzearen teoriatik, honako hau da garapena: *pertsonak informazioa (estimuluak) jasoz, gordez eta une horretako edo etorkizuneko erantzunak emateko berreskuratuz bereganatzen duen ikaskuntza-prozesua*. Funtzio horien automatizatze moduko bat litzateke garapena.

Eskema moduan azalduta: lehenik, kanpotik estimuluak jasotzen dira zentzumenean bidez; gero, garunean grabatzen dira antolatuta pilatuz; eta azkenik, informazio hori berreskuratuz egiten da ekintza edo jokamolde gisa erantzuteko.

Tradizionalki, gertaera behagarrien bidez bakarrik ikusten zuen garapena konduktismoak. Buru barruan estimulu baten eta bere erantzunaren artean gertatzen zena ez zitzaion interesatzen, ez zelako zuzenean behagarria eta kuantifikagarria bere kontzeptu zientifikotik. Gaur egun arduratzen da buruko prozesu horietaz ere, baina jokamoldeak azaltzen edo aldatzen lagun dezakeen ikuspegi mekanizistatik bakarrik.

Buruaren osagai enpirikoetatik abiatzen da bere ikuspegi kognitibista, buruaren antolakuntza funtzionala ezagutzera heltzeko helburuarekin. Hala, konduktistentzat ordenagailu baten antzera funtzionatuko luke buruak:

- └ Informazio bat sartu egiten da kanpotik.
- └ Informazioa kodetu egiten du (lengoaia sinboliko edo errekonozimendu-kode bat erabiliz erregistratzen du).
- └ Aldez aurretik jasotako beste informazio batzuekin lotu eta konbinatu egiten du, epe laburreko memorian ordena gehiago edo gutxiagorekin gordeta.
- └ Informazio hori berreskura dezake, erabiltzeko deskodetuz.
- └ Informazioa epe luzerako memorian gorde edo baztertu (galdu) ere egin dezake.

Zibernetikaren eta ordenagailuen aurrerapenak ahalbidetu du giza buruaren ikusmolde hain erabilgarria izatea. Giza adimenak egiten duen antzera, emandako seinale edo informazioak emaitza bihurtzen duen aparatu eta gailu-mota oro aztertzen duen zientzia da zibernetika.

Ordenagailu-disko baten prozesuaren antzera imajina daiteke haur baten garapena. Hasieran, hauraren burua zuri dago eta eskaintzen zaizkion lehen erritmo, ohitura eta zaintzen bidez formateatzen da, eta gero, edo aldi berean, gutxi-asko era desantolatuan, grabatu eta erregrastratu egiten dira jasotzen dituen zentzumenerpresioak.

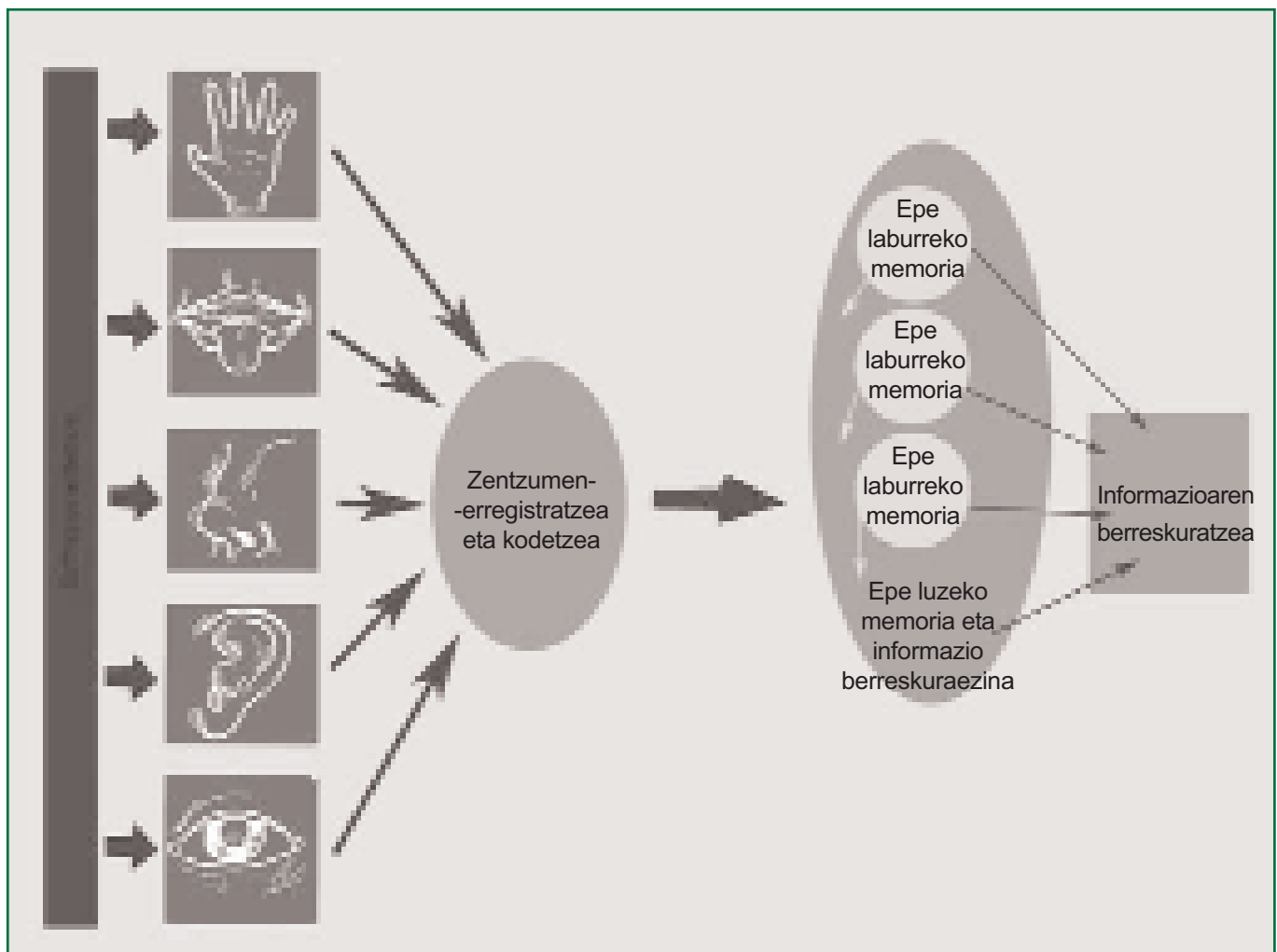
Geroago, disko horretako edukiak, jada oso ugariak, berrantolatu egiten dira hizkuntzarekin; geroago, prozesu jarraitu batean, datu berriak pilatu egiten dira, jadanik zeudenekin konbinatu egiten dira eta banaketa eta sailkapen berriak (hainbat artxibo) egiten dira. Antolakuntza horrek guztiak erraztu egiten du beharrezko informazioa berreskuratzea kanpoko estimuluei erantzun egokiak eman ahal izateko. Hori guztia, azpimarratzen da, prozesu jarraitu batean gertatzen da, eta ez da etapa, egitura edo aldaketa kualitatiborik ikaskuntza- edo garapen-prozesuetan.

Hasieran, haurrek ahalegin handia egin behar dute, energia asko erabili, denbora eta arretaz baliatu lehen ikaskuntzetan; horiek dira beraien lehen buru-eragiketak. Aurrerago, ohituraz, pentsatu gabe egin ahalgo dituzte ikaskuntza horiek. Hau da, errepikatuz eta esperientzia pilatuz, automatizatu egin dituzte. Adibidez, atzipen-gaitasuna, begi eta eskuen koordinazioa edo idazketa (batzuk aipatzeagatik) hasierako trebakuntza neketsua eskatzen duten prozesuak dira, baina behin asimilatutakoan ohituraz erabiltzen dira.

Automatizazio horiei esker, aldi berean informazio gehiago gorde eta erabil dezakete. Datuak pilatuta (esperientzia) buru-eragiketak konplexuagoak izan daitezke, informazioa gorde eta berreskuratzeke modu eraginkorragoak lortzen diren heinean. Halakoa izango litzateke garapenaren ikusmoldea ikuspuntu konduktista honetatik.

"Informazio-prozesatzea" hitzen zentzua bera interesatzen zaie beste teoria kognitibo innatistago eta interaktibistagoei ere, prozesatze hori beharrezko osagaia baita garapen kognitiboa osorik ikusteko.

Informazio-prozesatzearen teoriaren funtzionamendu-eskema

1.4. Innatismoa

□ Heltzearen teoria. A. Gessell

Teoria horren adierazgarri nagusia **Arnold Gessell** (1880-1961) psikologo iparramerikarra da. Bere esanetan, *giza garapena progresiboa da eta faktore biologikoen (genetikoen eta heltzeari dagozkionek) erabakirik dago; beraz, pertsonaren etorkizuneko jokamoldearen egiturak hasieratik aurrez eraturik leudeke*. Ikuspegi horretatik, Gessellen aburuz, gorputza eskuratzen duen modu berean eskuratzen du haurrak bere burua, hau da, garapen-prozesuaren bidez.

Haurrak, bere eboluzioaren une batetik aurrera, ekintza jakin batzuk egin edo trebetasun berriak erakutsi ahal izango ditu. Bere gorputza edo organismoa horretarako prestaturik dagoenean egin ahal izango du halakorik, ez lehenago.

Hemen inguruneak, haurraren ingurune fisiko eta sozialak, badu zeresanik eta, garapena sortzen ez badu ere, norabide bat eman diezaioke, finkatzen lagundu, aldatu, eta estimulatu egin diezaioke.

Haurraren haztearekin lotua dagoen nerbio-sistemaren heltzeak markatuko ditu eboluzio-erritmoak kontuan hartzen diren alor ezberdinen egituretan (eragilea, pertsonal-soziala, egokitzapeneko eta hizkuntzarena). Aldi berean, gutxi edo gehiago unibertsalak diren garapen-etapak zehaztuko ditu, heltze-profil ere izenda daitezkeen portaerazko jarraibideak dituztenak.

Alor bakoitza honako eduki hauei dagokie:

- └ **Mugimen-jokamoldea.** Bere baitan hartzen ditu muskuluen tonua, mugimenduen koordinazioa, oreka, posturari dagozkion alderdiak (zutitu, katuka ibili, eseri...) eta abar.
- └ **Jokamolde pertsonal-soziala.** Bere baitan hartzen ditu, batetik, higie?ohiturak, elikadurakoak, ordu-erritmoak, janzteko jokamoldeak eta abar; bestetik, alderdi afektiboak eta gainerakoekin ditugun harremanei dagozkienak: agurra, irribarrea eta abar.
- └ **Egokitze-jokamoldea.** Hemen biltzen dira ikertzeko eta esperimintatzeko jokamoldeak: hautematea, begi eta eskuen koordinazioa, maneiatzeko-izaera edo egoera-izaerako arazoak konpontzea (aulki batera igo zerbait eskuratzeko, mahai-zapia tenkatu gatzontzia hartzeko, ahokatzekoak maneiatu...), eta abar.
- └ **Hizkuntza-jokamoldea.** Hemen sartzen dira komunikazio-modu guztiak, hartzaileak zein igorleak: keinuak, ahozko adierazpena, aurpegi-adierazpena eta abar.

□ Ikusmolde etologikoa. J. Bowlby

Animalien jokamoldea aztertzen duen psikologiaren adar bat da **etologia**. Bere bidez zehazten da *badirela zenbait jokamolde genetikoki grabatuak*. Horiek jaiotza-aren unean bertan piz daitezke (zurgatze- edo mokokatze-mugimenduak, adibidez) edo beranduago (ugaztun askoren erritualak lokartu aurretik, hegaztien estalketa-erritualak eta abar). Jokamolde horietako batzuk automatikoki sortzen dira inguruneke estimulurik gabe, eta beste batzuk kanpoko estimuluengatik pizten dira, estimulu horiek ingurunera egokiturik zabalazten dituztela.

John Bowlbyk erakutsi zuen printzipio horiek aplikatzekoa pertsonen ere, euren garapen afektiboazaltzeko. Haurtxoek jaiotzatik bertatik egiten zituzten ekintza edo jokamolde batzuk lehenik ingurunetik kasiak izan ezin zuten, ezinbestean filogenetikoki grabatuak izan behar zuten.

Alor horretako bere ikerketak **atxikimendu-lotura** edo **-jokamolde** deitzen dena mugatzen dira. Atxikimenduen definizio hau izan liteke: *pertsonen joera da euren espezieko jakineko kideren baten lagun izatekoa*; bere funtzioak babes- eta biziraupen-balioa du. Atxikimendu-lotura hori norabide bikoitzean ikusten du Bowlbyk: ama-funtzioa duenarengandik haurraren-gana eta haurraren-gandik ama-funtzioa duenarengana.

John Bowlby (1907-1990). Psikoanalista ingelesa, teoria etologikokoak gizakiei aplikatzearen aldekoa.

Amak (edo ama-eginkizuna duenak) burutzen dituen ekintzak ez dira jaioberriarengandik jasotzen dituen seinaleei emandako erantzun soilak, baizik eta aurretik eratuak edo genetikoki zehaztuak egongo lirartekeen jokamolde batzuen zabaltzea dira, eta haurrak eragingo luke, bere seinaleekin, horiek piztea.

Hortaz, amak bere haurraren duen arreta, edo haurren seinaleen edo presentzia hutsaren aurrean (irribarrea, negarra, begirada, ahultasuna...) helduen erreakzioa, askoz gehiago izan daiteke haurraren beharrek asetzea baino.

Kontuan izan behar da lotura afektibo horren garapena pertsonaren ezagupena, kontzientzia edo asmoak esku hartu gabe gertatzen dela (jaioberri batek edo egun gutxiko haurrak ez du oraindik asmorik ez ezagupenik), jaiotzetikoa baita, behin eta berriro esan dugunez.

Portaerazko bost jarraibideren bidez erakuts dezake haurrak bere atxikimendu-lotura: zurgatze, atzipen, segimendu (ez bakarrik lokomozioaren bidez, baina baita begiradaren bidez ere), negar eta irribarrearen bidez. Bowlbyk lau etapa ezartzen ditu atxikipen-jokamoldearen garapenean:

Atxikipen-jokamoldearen garapeneko etapak:	
Orientaziokoa 0-tik 2-3 hilabetera	Epe honetan ez dago irudien diskriminaziorik, hau da, haurrak ez du bereizten ama beste pertsonengandik; negar egiten du, nolabaiteko miaketa soziala egin dezake begiradarekin, irribarre-imintzio bat egin dezake (ez sozializatua).
Seinalatze-koa 2-3tik 6-7 hilabetera	Jada bereizten du ama beste pertsonengandik, bere irribarreak zentzu soziala du, bere jokamoldea gehiago bideratzen du amarengana gainerakoengana baino.
Hurbiltzekoa 6-7 hilabetetik 2-3 urtera	Modu diskriminatuagoan tratatzen ditu pertsonak, lokomozioa gehitzen du bere jokamoldean (amari jarraitzen dio badoanean), agurtzeko keinuak egiten ditu eta abar. Ama da ingurunea aztertzeko oinarri segurua: haurra urrundu egiten da eta harengana itzultzen arrisku-seinalea dagoenean edo urruntzea aski luzatu dela irizten dionean.
Elkartzekoa 2-3 urtetik aurrera	Fase horretan, atxikimendu-loturaren ezaugarriren bat duen arren, haurrak izaki independente gisa sentitzen du ama. Funtzio afektibo horiek baztertu edo ordeztu ditzake asoziazioz beste objektuekin edo bere ingurune fisiko eta sozialeko beste pertsonekin.

□ Generatibismoa. N. Chomsky

Lengoiaren Ezagutza lanaren hitzaurrean, **Noam Chomsky** (1928) hizkuntzalariak Platonen arazoa deitzen dena planteatzen du: "hain esperientzia mugatutik hainbeste nola dakigun azaltzea". Giza jakintzari buruzko ikusmolde orokor bati dagokion galdera da hori, eta Chomskyk hizkuntzaren alorrean birplanteatzen du; alor askoz murriztagoa agian, baina zerikusi handia duena: nola azal daiteke hizkuntzaren garapena haurraren inguruneetik jasotzen dituzten estimulu urrietatik abiatuta?

Haurrak, jaiotzen direnetik, hitz berak, adierazpen berak, esaldi berak (askotan gaizki egituratuak) entzuten ohitzen dira, hori guztia eduki semantiko oso urriekin. Esperientzia eskas horiek gorabehera, haurrak ongi hitz egitera iristen dira, sintaxia zuzen erabiliz eta hitzei dagokien zentzu semantikoa emanaz. Inguruneak haurrari behar adina estimulu eskaintzen ez dionez, honako hau ondorioztatzen da: hizkuntza-gaitasuna jaiotzetikoa dela eta organismoetik bertatik, gizakiaren egituratik, datorrela.

Jaiotzetikoa egitura hori LAD (*Language Acquisition Device*, Hizkuntza Eskuratzeko Gailua) deitzen da, eta berak ahalbidetzen dio haurrari hizkuntzan gaitasuna izatea, hau da, gramatikalki zuzenak eta okerrak diren enuntziatuak bereiztea (inkontzienteki) eta aukeratu ahal izatea, eta lehenago inoiz entzun gabeko enuntziatuak, gramatikalki posible direnak, sortu ahal izatea.

LAD deitutakoa buruaren gaitasun bat denez, giza espezieak berezko duena, bere baitan gramatika unibertsal bat izan behar du, unibertsal linguistikoki batzuk dituen, pertsona bakoitzak bere ama-hizkuntza (frantsesa, ingelesa, italiarra, alemana, txinatarra eta abar) gara dezan. Ama-hizkuntza horiek euren gramatika partikularrak dituzte, gramatika unibertsal horren gainean.

Unibertsal linguistikoak hizkuntza guztietan ezaugarri komunak dituzten hainbat inbariantek osaturik daude, hala nola: subjektua eta predikatuaren arteko bereizketa, euren bakarrik esanahirik ez duten elementuak (preposizioak, juntagailuak), izen arrunt eta berezien arteko bereizketa, izena eta aditzaren bereizketa, maila fonologiko eta semantikoaren arteko bereizketa, esaldian duten lekuaren arabera esanahiz aldatzen duten elementuak (izenordain erakusleak edo pertsonalak, adberbioak), eta abar.

Dena den, genetikoki zehaztutako jaiotzetikoa giza gaitasun horrek, gramatika unibertsalak, gizarte-ingurunea behar du zertzeko eta hizkuntza jakin baten gramatika partikular bihurtzeko.

1.5. Interakzionismo moderatua

□ Kognitibismoa. J. Piaget

Jean Piaget psikologoa, biologoa eta zoologoa ere izan zen, eta horrek segur aski eragina izan zuen bere ikerketetan eta emaitzetan; gizakiak ezagutzak nola bereganatzen dituen, nola iristen den horietara eta nola metatzen dituen ikertu zuen.

Epistemologo-posizio horretatik, inteligentzian eta horrek funtzio kognitiboetan duen garapenean oinarritu zuen bere ikerketa-alorra. Horregatik, Piagetek garapenez diharduenean inteligentziaren edo bere funtzio kognitiboen garapenez ari da.

Jean Piaget (1896-1980). Psikologo eta zoologo suitzarrak bere bizitzaren zati handi bat haurren adimena ikertzen eman zuen.

Darwinen proposamenaren arabera, organismo batek bizirik iraun dezan gai izan behar du bere ingurunean gertatzen diren aldaketetara egokitzeko. Horri jarraituz, egokitze biologikoaren luzapentzat hartzen du adimena Piagetek; **adimena**, ikuspuntu horretatik, *egokitze-gaitasuna* da. Euren ingurunean gertatzen diren aldaketak gorabehera bizirik irauten duten izaki eta organismoak dira adimendunak.

Egiazki, pertsonen garapen kognitiboak bere baitan eta bere ingurunean, jaiotzen den unean bertan, gertatzen

diren aldaketetan ditu sustraiak. Jaioberriak ezegonkortasun handia du, eta nolabaiteko desantolaketa. Lehen asteetan bere funtzio fisiologikoak doitu eta koordinatu behar ditu (arnasa, tenperatura, hustuketa eta abar), ingurune berrian bizirik iraun ahal izateko.

Lehenago, bere haztea eta heltzea amaren uteroan, ingurune likido batean, gertatzen zen eta zilborrestearen bidez elikatzen zen. Fisikoki prestaturik dagoenean, mundu honetara etortzen da jaiotzaren bidez. Aldaketa zakarra da, ia bat-batekoa, eta bere organismoa egoera berrira egokitzeko gai bada bakarrik bizirik iraungo du: gasezko ingurunean dago eta kanpotik elikatu behar du.

Gertaera horietatik abiatuz, Piagetek teoria oso bat zabaltzen du funtzio kognitiboek pertsonarengan duten garapenez, egitura jakin batetik (jaiotzeko unean) goragoko mailako beste egitura batera igarotzen denean, eta horretatik, halaber, goragoko beste batera.

Hiru solairuko (beheko solairua eta beste hiru) etxe baten eraikuntza adibidetzat hartuz azal daiteke. Eraikina zimendu batzuk ditu eraikuntza ahalbidetzeko: lehenik beheko solairua, gero, horren gainean, lehen solairua; hori amaitutakoan bigarrena eraikiko da, eta bigarrena amaitutakoan hasiko da hirugarrena eraikitzen. Teoria horren baldintza edo oinarritzko printzipioa (eta praktikoa) hau da: ezin dela solairu bat eraiki, lehenik aurrekoa amaitua ez bada.

Solairu horietako bakoitzari **estadio** deitzen zaio, eta bakoitzari buru-egitura bat dagokio, gainerakoengandik bereizten duten gaitasun eta jabetze batzuekin. Piagetek lau aldi bereizten ditu pertsonaren garapenean; laburki azaltzen ditugu hurrengo orrialdeko koadroan.

Bere ezagutzaren osaeran edo eraikuntzan, noiz igarotzen da pertsona solairu batetik bestera, edo estadio batetik bestera? Jaiotzaren kasuan bezala, puntu-puntu dagoenean, horretarako prest dagoenean. Baina jaiotzaren kasuan prest egoteko, amaren uteroan bederatzi hilabetez hazi eta heldu izana besterik ez du behar; orain, ordea, haztea eta heltzea baino zerbait gehiago behar du, nolabaiteko buru-antolaketa eta oreka-maila behar du estadio bakoitzean, hurrengo estadiora igaro ahal izateko.

Estadio bateko buru-oreka eta -antolaketa hori, norberaren egiturara kanpoko inguruneke objektuak edo elementuak hurbiltzeko, txertatzeko eta antolatzeko maniobra aktibo eta etengabeen bidez lortzen da. Beste modu batera esanda, elkarren segidan egindako egokitzapenen bidez lortzen da.

Egokitzapen bakoitza *asimilazio-mekanismo* batek eta *kokatze-mekanismo* batek osatzen dute. Pertsonaren buru-egiturara kanpoko elementuak gehitzea da **asimilazioa**. **Moldatzea** egiturako elementuen berrantolaketa da, asimilazio bat gertatu ondorengoa.

Egokitzea asimilazioaren eta moldatzearen arteko oreka izango litzateke. Bestela azaldurik, ingurunearen (bertatik lortzen dira elementuak, asimilazioa) eta barrualdearen (inguruneak eragin dizkion aldaketen aurrean organismoa edo buru-egitura nola berrantolatzen den, kokatzea) oreka da egokitzea.

Aipatutako prozesuak gertatu ahal izateko, edo, bestela esanda, pertsonaren adimen-garapena gertatu ahal izateko, Piaget eta Inhelder-ek, 1969an, honako lau faktore hauek beharrezko zirela azaldu zuten (lehen hiruak klasikoak dira; laugarrena, Piagetena berarena):

— **Hazkuntza** organikoa eta nerbio-sistemaren zein endokrinoaren **heltzea**.

— **Esperientziak ingurune fisikoan**, dela objektuen gaineko ekintza-mailan, bai jasotako emaitzen abstrakzio-mailan.

— **Elkarreragin eta transmisioak gizarte-ingurunean**, haurrak hor aktiboki parte hartzen duen eta hortik jasotzen du, beste estimulu eta eduki askorekin batera, hizkuntza.

— **Orekatzea**. Aurreko faktoreak elkarrekin antolatu eta koordinatzen dituen jaiotzetiko mekanismoa da.

Laugarren faktore hori gabe, pertsonaren haztea, heltea eta esperientzia zein elkarreraginek ezin dute eurek bakarrik garapenik bideratu. Orekatzea pertsonaren autorregulazioa da, konpentsazio aktiboen bidez, ingurune nahaste edo aldaketei emandako erantzun gisa. Konpentsazio aktibo horiek ingurune aldaketei aurrea hartu ere egin diezaiekete, lehenago aurreikusita.

Garapenaren motorra, Piagetentzat azken batean garapena ahalbidetzen duena, ingurune aldaketak dira; horiek eragiten dituzte organismoaren konpentsazio-ekintzak. Hau da, eragin bera dute jaiotzetiko kausek eta ingurune kausek.

Piageten lau estadioak	
<p>1. estadioa Sentitze-mugitzeko adimena (0tik 2 urtera gutxi gorabehera)</p>	<ul style="list-style-type: none"> — Adimen praktikoa, buru-irudikapenik eta hizkuntzarik gabea. Hau da, mugimenduaren, hautemateen eta ingurunearen gaineko ekintzen bidezkoa. — Sentitzeko eta mugitzeko mailan, gauzen propietateak atzeman ditzake. — Objektuen iraunkortasun-nozioaz jabetzen da (pertsonek, animaliek eta bestelako izakiek edo objektuek izaten jarraitzen dute haurrak ikusten ez dituen ere). — Eskemak (errepikatu, sendotu eta egoera batzuetatik besteetara zabaltzen dituen ekintza edo mugimendu oso sinpleak) formalizatu egiten zaizkio.
<p>2. estadioa Adimen eragile-aurrekoa (2tik 7 urtera gutxi gorabehera)</p>	<ul style="list-style-type: none"> — Hizkuntzazko edo intuiziozko adimena, buru-irudikapenarekin, buru-eskemetan eta kontzeptu-sistema batean (lehenik aurre-kontzeptuak dira) oinarritzen dena. — Bere funtzio sinbolikoa (bertan ez dauden egoerak eta objektuak gogoratzeko gaitasuna) imitazio diferituaren bidez, buru-irudiaren, joko sinbolikoaren, marrazkiaren bidez gauzatzen da eta, azkenik, hizkuntzarekin sendotzen. — Fenomenoak edo egoerak erlaziona ditzake kausa-efektu erlazio logikoekin, bere pentsamendu magikoaren eta oraindik egozentrikoaren barruan. — Hizkuntzaz jabetu denez, bere ekintza posibleen ondorioa pentsa dezake burutu beharrik izan gabe; eta aurrean dituen egoera edo arazoetatik urrun daiteke, beste une batean pentsatzeko utziz.
<p>3. estadioa Adimen eragile konkretua (7tik 12 urtera gutxi gorabehera)</p>	<ul style="list-style-type: none"> — Egozentrismotik irteten da eta horri esker pentsamendu objektiboagoa du eta modu logikoagoan arrazoi dezake. — Eragiketak egin ditzake, baina beti errealitate konkretu baten, "objektu" konkretuen (fisikoak, moralak, afektiboak edo sozialak) gainean. Eragiketak sinpleak izan daitezke (sailkatu, multzokatu, zenbatu) edo konplexuagoak, hala nola leku-denborazkoak (espazioa, denbora, mugimendua, kausaltasuna, geometria eta abar).
<p>4. estadioa Adimen eragile formala (12tik 16 urtera gutxi gorabehera)</p>	<ul style="list-style-type: none"> — Pentsamendua eta/edo arrazonamendua irits daitekeen mailarik teoriko eta abstraktuena da. — Nerabeak egin ditzakeen eragiketa formalek izaera hipotetiko-deduktiboa dute (hipotesiaren egiaztatze enpirikoa) eta horien emaitzak kontzeptualizatzen ditu. — Kontzeptuen erabilera zehatzago eta formalagoari esker, eta maila konkretuko eragiketak menperatzeari esker, hipotesiak egin eta arrazoitu dezake, eta ez bakarrik gauza errealei buruz, baita gauza posiblei buruz ere.

□ Garapen morala. L. Kohlberg

Piageten ildo kognitibistari jarraituz, **Lawrence Kohlbergek** garapen moralaren *teoria kognitibo-ebolutiboa* prestatu zuen.

Kohlbergentzat, jardunaren adimen morala edo irizpide morala honakoa da: nork bere beharren eta nahien eskakizunak gainerakoen behar eta nahien eskakizunekin neurtzea.

Horregatik, bada paralelismo bat garapen kognitiboa eta garapen moralaren artean, arrazonamendu intelektualaren eta arrazonamendu moralaren artean. Korrespondentziak daude Piageten garapen kognitiboaren estadioen artean eta berak planteatzen dituen garapen moraleko estadioen artean.

Lawrence Kohlberg (1927), Harvard-eko Unibertsitateko psikologia sozialeko irakasleak, garapen moralaren teoria kognitiboa garatu zuen Piageten lanetatik abiatuz.

Kohlbergek 1995etik aurrera ikerketak egin zituen 10 eta 17 urte arteko gizarte-klase ertain eta baxuko mutikoekin.

Ikerketa horietatik eta geroago egindako berrikusketatik abiatuz, honako hau proposatzen du: hiru mailatan oinarritzen dela adimen morala, eta maila bakoitzak bi garapen-estadio dituela.

Horrela, sei estadio agertzen dira, modu logikoan eta linealean sekuentziaturik (hau da, aldaketarik gabeko sekuentzia bat osatzen dute pertsona bakoitzaren garapenean), unibertsalak dira (edozein garai eta kulturatarako balio dute) eta ez dira metagarriak (inor ezin da bi estadiotan aldi berean egon). Maila bakoitzeko bigarren estadia orekatuagoa da eta mailari dagokion ikuspegiaren forma antolatua eta landuagoa aurkezten du.

Mailaren eta estadioaren arteko aldea honako hau da: estadioetan pertsonak jarduteko (bere adimen morala erabiltzeko) dituen irizpideak hartzen dira kontuan, eta mailetan, berriz, pertsona bakoitzak moralki arrazoitzeke dituen arauen eta aukera sozialen posizioa edo ikuspegia jasotzen dira.

└─ **Maila aurrekonbentzionala.** Obedientzia-maila. Oro har 3 eta 4 urte artean hasten da eta 10 edo 11 urte artean amaitzen. Epe luze horretan haurrak bere buruaz eta bere interesez baino ez du pentsatzen. Gero, aurre-nerabazarora bidean, kontuan hartzen ditu bere ingurune hurbileko pertsonak eta bere zaintzapean daudenak ere.

└─ **Maila konbentzionala.** Onesp-en-maila. Aurre-nerabezaroan eta nerabezaroan izan ohi da, baina pertsona askok maila horretan jarraitzen dute bizitza osoan. Gizarteko lege eta arauak onartu egiten dira. Pentsatzen du denentzat egokiena dela, horiek gabe ez litzatekeelako gizarte-ordenarik eta guztia okerragoa izango litzateke.

└─ **Maila postkonbentzionala.** Autoonespen-maila. Oro har, maila hori iristen denean, pertsonak adimen eragile formalaren garapen-estadioko helburuak lortutakoan hasi ohi da, hau da, nerabezaroaren amaieran edo bizitzan aurrerago edozein unetan. Maila horren muturrean, gizarte jakin baten arauak baino haratago joaten da eta pertsonaren eskubideen printzipio unibertsalak nork bere egiten ditu.

Piageten garapen kognitiboan ikusi den bezala, garapen moralaren estadio bakoitzak besteetatik bereizten duen berezko egitura du.

Bere eboluzioa eta estadio batetik bestera igarotzea berrantolaketa kognitibo-estrukturalek eragiten dute. Berrantolaketa horiek, pertsonaren eta ingurunearen arteko elkarreaginean zehar, sistema orekatuagoa eramaten dute.

Bata bestearen atzetik egiten diren orekatze horiek antolaketa (egokitze) handiagoa izaten dute, eta estadio moral sendoago eta egonkorragoetara eramaten.

Garapen morala izan dadin, lehen faktore gisa garapen kognitiboa gertatzeaz gain, Kohlbergek beste bat eransten du, garapen kognitiborako (elkarreragin soziala) baldintza gisa inplizituki jasota badago ere, hemen konnotazio berezi bat duena.

Bigarren faktore horri role-taking (hitzez hitz, rola hartuz edo eginez) deitu zion: gauzak bestearen ikuspegi edo posiziotik ikusteko trebetasuna da. Hasieran beste hori edo beste horiek bere berdinen taldea osatzen dutenak dira.

Mailak eta estadioak Kohlbergen garapen moralaren teorian

Maila aurrekonbentzionala	1. estadioa Moral heteronomoa (3-4 urtetik 7-8ra)	<ul style="list-style-type: none"> — Bere pentsamendua eragile-aurrekoa da eta ikuspegi egozentrikoa du. — Bere irizpide morala bere nagusien autoritatetik sortzen dena da. — Obeditu beharra du zigortua ez izateko.
	2. estadioa Indibidualismoa helburu instrumental eta elkartru-kezkoezin. (7-8 urtetik 10-11ra)	<ul style="list-style-type: none"> — Ikuspegi indibidualista konkretua du. — Gauzak ikus ditzake jada ikuspegi gehiagotatik (norberarenetik eta beste pertsona batenetik). — Ongi eta gaizki dagoena bereizteko irizpidea nor bere beharrak asetzean oinarritzen da, oso hurbileko beste pertsonen eurenak ase ditzaten onartuta. Bada elkarrekikotasun praktiko eta konkretu bat.
Maila konbentzionala	3. estadioa Pertsona arteko elkarre- kiko itxaropenak (10-11 urtetik 14-15era)	<ul style="list-style-type: none"> — Indibidualismotik taldea kontuan hartzea igaro da. Pertsonak taldearen interesetik arduratu da. — Gaitasun kognitiboaren aldaketarekin (hausnarketa, abstrakzioa eta kritika) hirugarren pertsonen rola har ditzake bere gain; hau da, bere inguruneetik ezberdinak diren pertsonen bezala pentsatzeko posizioan jar daiteke. — Gainerako onarpenera bilatzen da; gainerakoak izango lirateke norberaren jokamoldearen epaile. — Pertsona ona izan nahi da, nor bere aurrean eta gainerakoaren aurrean.
	4. estadioa Gizarte-sistemak eta- kontzientzia (14-15 urtetik 18-19ra)	<ul style="list-style-type: none"> — Pertsona eragiketa formalak menperatzen oso erraz moldatzen denez, oreka handia lortzen du pertsona arteko eta gizarteko kontuen trataeran. — Pertsona arteko ikuspegiak gaintu egin dira eta kontuan hartzen dira norbere interesak eta gainerakoarenak, taldearen onerako ezarritako lege eta arauen arabera.
Maila postkonbentzionala	5. estadioa Kontratu soziala eta/edo pertsonen eskubideak (18-19 urtetik aurrera)	<ul style="list-style-type: none"> — Legeak demokratikoki onartzen dira. — Onartzen da pertsona bakoitzak bere eskubideak defenda ditzakeela bestenak kaltetu gabe. — Arauak errespetatu egin behar dira, kontratu soziala direlako. — Onartzen da inoiz gatazkak izan daitezkeela irizpide moralen eta legearen artean. Uste da bizitza, askatasuna eta antzeko balioak edozein gizartetan defendatu behar direla.
	6. estadioa Printzipio etiko unibertsalak	<ul style="list-style-type: none"> — Printzipio moralak norberak aukeratzen ditu eta, beraz, norberak onartuak dira. — Erabaki moralak hartzeko, justizia-printzipio unibertsalenez gidatzen da, hitz horren zentzu gorenean (Kant-en arabera aginduzko kategoria dei litekeenean): elkarrekikotasun-printzipioa, giza eskubideen berdintasuna eta gizakiaren duintasunaren eta balioarena.

□ Psikoanalisi

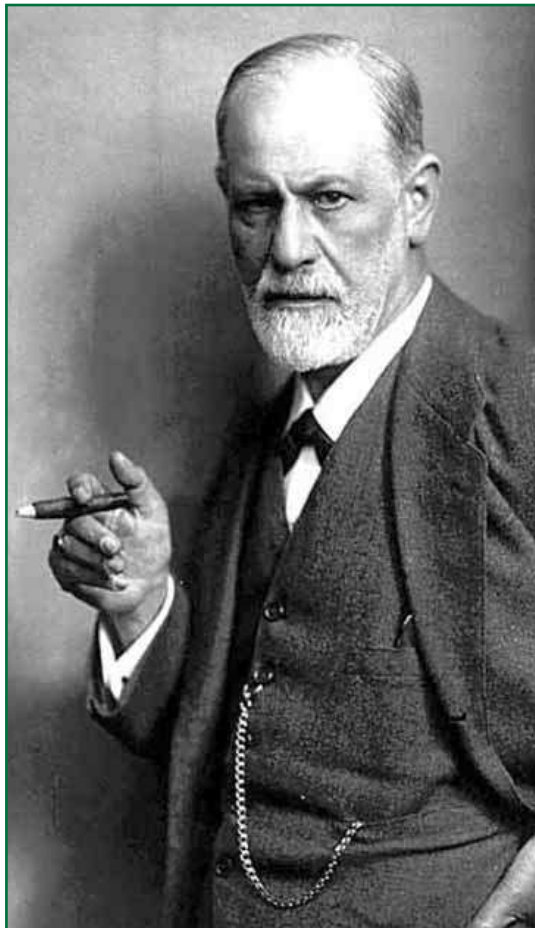
Psikoanaliarentzat, pertsonaren psikismoaren eta/edo nortasunaren (besteengandik bereizten duten pertsona bakoitzaren ezaugarri multzoaren) osaera da garapena.

Atal hau aztertzeko hiru autore aukeratu ditugu: Freud (sortzailea da eta ikuspegi psikosexualetik ikusten du garpena), Erikson (garapena ikuspegi psikosozialetik) eta Lacan (garapena herentzia sozial batek emandako egituraren zabalpen gisa).

□ S. Freud

Sigmund Freudek, kasu klinikoen tratamendu eta segimenduaren eta bere esperientzia pertsonalen bidez, hau aurkitu zuen: gazteen eta helduen ezaugarri psikikoak haurtzarotik zehazturik daudela.

Horren arabera, pertsona bat nerabegarora heltzen denean, hau da, haur bat pubertaroan dagoenean (alda-

Sigmund Freud (1856-1939), neurologo austriarra. Psikoanaliaren aita eta Psikoanalisten Nazioarteko Elkartearen sortzailea. Bere bizitzan zehar liburu eta artikulua idatzi zituen. Hauek dira aipagarrienak: *Histeriaren gaineko ikerketak* (1905), *Ametsen interpretazioa* (1900), *Plazerraren printzipioak haratago* (1920) edo *Psikoanalisira sarrera* (1933).

keta endokrinologikoak, morfologikoak eta psikikoak), dena erabakita dago bere izaerari dagokionez. Munduan izateko bere modua markaturik dago jada bere osaera eta eboluzioa ahalbidetu zuten faktoreek esku hartu zuten moduarekin.

Faktore horiek inguruneak eta jaiotzetikoak dira, elkarrekin gertatzen dira eta, askotan, zaila da banatzea Freudek ematen dituen azalpenetan giza psikea osatzen den moduari buruz eta garapenean zehar igarotzen dituen eboluzio etapetan irrika joerak zabaltzen diren moduari buruz.

Garapenaren azalpenak

Gizaki bat jaiotzen denean, ase behar diren hainbat beharrek, senek (gero irrika izango direnak), agintzen dute bere organismoan. Nortasunaren egituraren osarako egoera arkaiko horri **id** deitzen zaio, eta senak berehalakoan ase behar horri, **plazerraren printzipioa**. *Id* delako hori inkontzientea da eta bere zati bat jaiotzetikoa du, eta nortasunaren irrika iturria da, energia psikiko erotiko libidinalaren zein suntsitzaile edo erasotzailearen jatorria.

Gero, idaren kanpoaldea kanpoko errealitatearekin harremanetan dagoenez, eta errealitate horrek bere estimuluekin eragin diezaiokenez eta inbaditu egin dezakeenez, oreka bat bilatu beharrean izaten da kanpoko errealitatearen eta id horren artean, eta nolabaiteko espezializazioa eskuratzen du: hori litzateke *ni*-a.

Nia kontzientea da eta bera da organismoa mantendu, bizirik iraunarazi eta kanpoko munduaren aurrean defendatzearen arduradun; horregatik kontrolatu egin behar izaten du (atzeratuz, barruan atxikiz edo desbideratuz) bere beharren asetzeari, hau da, **errealitatearen printzipioa** egokitu behar izaten du.

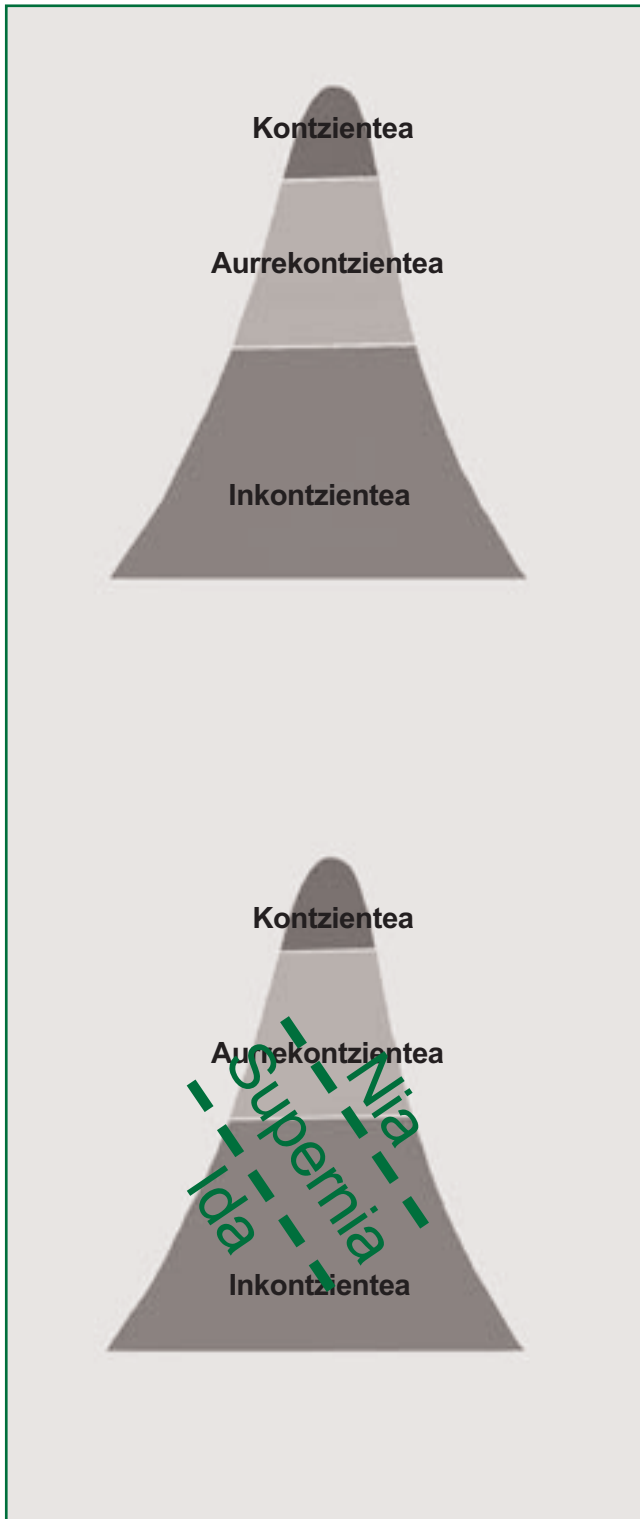
Geroago, Freudek beste azalpen bat eman zuen *niaren* osaerari buruz. Gurasoen irudiarekin zenbait identifikazioen bidez (ahalmen, ezaugarri, tasunen baten asimilatzearen bidez) osatzen da.

Bere burua kontserbatu ahal izateko, *niak* osagai hauek ditu: pertzepzioa, memoria, hizkuntza, pentsamendua, ekintza motorra. Bigarren interpretazio horren arabera, *niaren* zati bat kontzientea da, beste bat aurrekontzientea eta beste bat inkontzientea.

Azkenik, eta *nia* ulertzeko bigarren modu horren osagarri gisa, Freudek hirugarren instantzia aurkezten du: *supernia* - *niaren ideala*. Edipo konplexuaren amaiera gisa osatzen da nia tik abiatuz, konplexu horren oinordekoa da, eta berekin hasten da sortasun etapa edo aldia (ikus ondoko koadroa).

Supernia - *niaren ideala*, gizarteko arauen eta jarraitu beharreko idealen barneratzea da. Ideal horien ereduak kanpoko ingurunetik datoz. Zatik handiena inkontzientea da eta, beraz, funtzio hirukoitza ematen

zaio: nor bere burua behatzea, kontzientzia morala eta jarraitu beharreko idealarena.

Pertsonaren psikismoaren sorreraz Freudek ematen dituen bi azalpenen (lehen eta bigarren topikak) eskema bat aurkezten du koadroak. Kontzientea lehen azalpeneko *nia* da eta, ikus daitekeenez, bigarren azalpeneko niaren zati bat inkontzientea da.

Garapenaren motorra

Giza garapena azal zezakeen teoria lantzeko prozesuan, Freudek lehenik hau azpimarratu zuen: errealtatearen printzipioa nagusitu egiten zela plazerraren printzipioaren gainean, eta prozesu hori zela garapenaren motorra. Geroago, lortutako esperientzia klinikoaren eta bere lanketaren ondorioz, hau ondorioztatu zuen: pertsonak ez dituztela plazerraren printzipioek bakarrik bultzatzen, oinarritzkoago eta jatorritzkoago beste zerbaitek baizik; labur esanda, gutxi gorabehera *errepikapena* da, non irrika jokoan jartzen den.

Irrika litzateke, bada, giza garapenaren motorra. Bertan batera jokatzeko alderdi jaiotzetikoei eta eskuratutakoei. Irrika beti dago osaturik (edo hala pentsa daiteke) lau faktore edo elementurekin. Hauek dira elementuok:

- └ **Iturria.** Tentsioa edo presioa jasaten duen gorputzaren atala.
- └ **Presio edo bulkada.** Organismoari iturritik helburu batera jotzea eragiten dion energia karga edo higikortasun faktorea da.
- └ **Helburu edo xedea.** Iturrian dagoen tentsio egoera asetzeko edo desagitea da; hau da, deskarga edo konpentsazioa.
- └ **Objektua.** Helburua betetzeko bitartekari den elementua.

Irrikaren agerpenaren adibide bat ikus daiteke janaren gaian: urdaila hutsik edukitzea dagokion tentsio edo ondoreza da iturria; helburura bideratutako bulkada fisikoa edo indarra da presioa; helburu edo xedea gose sententzia ezabatzea da; eta objektua izan daiteke janari goxo bat (familia, gizarte edo kulturak zehaztua), pilula bat, edari bat, zigarro bat eta abar.

Senen (animaliei dagozkienak) eta irriken (pertsonen dagozkienak) arteko aldea hau da: behar biologikoak asetzeko joerak izatea senak, espeziean filogenetikoki zehaztuak; irrikak, aldiz, familiak, gizarteak edo kulturak zehaztutako joerak, behar naturalak edo naturalak ez direnak asetzekoak dira.

Beraz, bere osaeragatik, fisikoaren eta psikikoaren mugako kontzeptua da irrika, eta bere funtzionamenduetatik, prozesu dinamikoa da, organismoari joera ezartzen diona (iturriko presio batekin, objektu baten bidez helburu batera jotzeko).

Freudek gizakien irriken plastikotasuna egiaztatu zuen; horri esker oso erraz alda dezakete objektu eta helburuz, eta horrek ia erabat bereizten ditu animalien senetatik.

Garapen psikosexualaren estadioak Freuden arabera		
Estadioa	Adina	Ezaugarriak
Aho estadioa	0 urtetik 1era	<p>Plazer iturri nagusia ahoa da.</p> <p>Hasieran haurrak hutsean zurgatzen du, erreflexu arkaiko bat da, elikagaiak irenstearekin eta objektuak ezagutu eta antzematearekin lotuko duena.</p> <p>Irrikaren objektua amaren bularra da.</p>
Uzki estadioa	1 urtetik 3ra	<p>Plazer iturri nagusia uzki ingurunearen kitzikapenari loturik dago; horretarako objektua gorozki bola da.</p> <p>Haurrak atsegin hartzen du gorozkiak kanporatzean, lehen aldi batean, eta atxikitzean, sadiko deitzen den bigarren aldian. Azken aldi horretan, haurrak etsaitasuna erakutsi ahal izango du jokamolde horren bidez.</p>
Estadio falikoa	3 urtetik 6ra	<p>Irrikaren plazer iturri nagusia uretraren (maskuritik kanporaino doan gernu-bidea) kitzikapenarekin loturik dago; haurrak plazera hartzen du bere organo genitalak ukituta. Estadio honetan ezberdintasun sexual anatomikoa sinbolizatu ahal izango du.</p> <p>Irrikaren objektua guraso bikoteko osagai pribilegiatua (aita edo ama) da eta beste osagaiarekin identifikatuko da; <i>Edipo konplexua</i> eratuko da (Edipo positiboan haurrak bere sexu bereko gurasoarekin identifikatzen dira eta objektu gisa beste sexuko gurasoa aukeratzen dute. Edipo negatiboan, haurrak beste sexuko gurasoarekin identifikatzen dira eta sexu berekoa aukeratzen dute objektu gisa). Konplexu horretan, haurrak lehia-egoera bizitzen du identifikatzen den gurasoarekin, aukeraturako gurasoaren arreta eta pribilegioak erakarriko dituena izateko.</p> <p>Nola irteten da Edipo konplexuak eragiten duen tentsio horretatik? Nola gaintzen du <i>niak</i> maite eta miresten den guraso bat aurkarizat izatearen kontraesana? Hitzarmen inplizitu baten bidez, onartzen da "kutunena izatearen debekua" (kutunena aita edo ama da eta hala izan behar du bikotekidearen aldetik), eta debeku tazitu horren bidez barneratzen dira arau sozialak, mailakako prozesuan.</p> <p>Jarraitu beharreko ideala ("ni handitzen naizenean nire aita edo ama bezalakoa izango naiz eta nire bikotekide izango dut") edo, bestela esanda: <i>superni - niaren ideala</i> ezartzen da Edipo konplexuaren oinordeko gisa.</p>
Sortasun estadioa	6 urtetik pubertarora	<p>Genitalen inguruko interesa galdu egiten da. Egiazki, libido-energiak ordezkio bide batzuk erabiltzen ditu, itxura batean sexualitaterik batere ez dutenak: jarduera intelektualak eta artistikoak (deskargatzen diren irrikek helburua eta objektua aldatu egin dituzte).</p> <p>Estadio horretan zehar <i>superni - niaren idealak</i> bere edukia zabaltzen ditu.</p>
Estadio genitala	Pubertarotik aurrera	<p>Pubertaroan sartzeak eragiten dituen aldaketa fisiologikoen ondorioz, sortasun-aldia hasitakoan utzitako moduan hartzen da berriro egoera edo eboluzioa.</p> <p>Beste batzuek gain, estadio honetako ezaugarri nagusia irrikaren objektua heterosexuala izatea da (aurreko etapetan auto-erotikoa zen).</p>

□ E. Erikson

Erik Erikson (1902 1984), psikoanalista, formazio antropologikoa zuena, *Niaren Psikologiaren* aldekoen artekoa zen. Iparramerikan indar handia duen joera horrek Freudek nortasunaren egituraketari buruz ematen duen lehen azalpenean sinesten du. Horren arabera, ni kontzienteak leuntzen eta orekatzen ditu idaren beharrak kanpoko exigentzia eta eskakizunekin.

Uste du garapena pertsonaren bizitza osoan zehar gertatzen dela, eta faktore psikogenetikoek zein sozialek eragiten dutela bere gain. Gizakiaren bizitza zortzi etapatan banatzen du (lehen bostak bat datoz, gutxi gorabehera hasieran, Freuden estadioekin), eta horietako bakoitzean bada krisi bereizgarri bat konpondu beharreko gatazka batekin.

Krisi horiek pertsonaren beharrak eta etapa bakoitzari dagozkion eskaera sozialak alderatuzetik sortzen dira; etapa bakoitzean, zabaltzen ari den niak oreka bat gorde beharko du bien artean.

Krisiak barruko eta kanpoko indarren arteko oreka-galerak dira. Krisi bakoitza gainditzeko den neurrian lortzen da garapena. Bakarren bat modu egokian gainditzeko ez bada, geroko eboluziorako eragozpen bat izatera irits daiteke.

Krisiak ezin dira hartu positibo edo negatibo moduan, onak edo txarrak balira bezala, baizik eta garapena izan dadin beharrezko zerbait gisa.

Garapen psikosozialaren etapak Eriksonen arabera

Etaparen izena	Krisi bereizgarria	Adina	Gainditzeak sortzen duena
Haurtzaroa	Oinarrizko konfiantza oinarrizko mesfidantzaren aurrean	0 hilabetetik 18ra	Konfiantza- eta esperantza-sentimendua
Haurtzaro goiztiarra	Autonomia lotsa edo zalantzaren aurrean	18 hilabetetik 3 urtera	Borondatea eta norberaren kontrola
Jolas adina	Ekimena erruaren aurrean	3 urtetik 6ra	Ekintzaren helburua edo xedea
Eskola adina	Ahalegina gutxiagotasunaren aurrean	6 urtetik 12ra	Eraginkortasuna egiteetan
Nerabezaroa	Nortasuna nortasun nahasmen-duaren aurrean	12 urtetik 18ra	Fideltasuna, benetakotasuna norberarekin
Gaztaroa	Intimitatea isolamenduaren aurrean	18 urtetik 30era	Sentimenduak partekatzeko, maitatzeko gaitasuna
Heldutasuna	Sortzailetasuna geldialdiaren aurrean	30 urtetik 65era	Ekoizpen eta besteen zaintzarako ematearen sentimendua
Zahartzaroa	Osotasuna etsipenaren aurrean	65 urtetik aurrera	Jakituria (auto garapena eta transzendentzia)

□ J. Lacan

Jacques Lacan (1901 1981), psikiatra eta psikoanalista frantziarra. Freudek nortasunaren egituraketaz emandako bigarren azalpenarekin bat eginez, *niaren* zati bat inkontzientea dela kontuan izanik, Freuden jatorrizko testuetara itzultzearen alde egin zuen mugimendu garrantzitsu bat jarri zuen abian psikoanaliaren baitan. Oinarritzat hiru erregistro hartzen ditu pertsonaren aparatu psikikoaren jatorrizko egitura:

└ **Sinbolikoa.** Hizkuntzan oinarritutako irudikapen-sistemari dagokio. Hizkuntzaz ari denean, pertsonak jakin gabe baldintzatzen duten zeinu eta esanahiez dihardu.

└ **Alegiazkoa.** *Niaren* benetako lekuari dagokio, bere ilusio, hautemate eta amu funtzioekin.

└ **Errealia.** Irudikapenarekiko immanentea eta sinbolizatu ezin den fenomeno-errealitate baten izendapenari dagokio.

Ikuspegi honetatik ez da ulertzen pertsonaren garapena beti bete behar diren erritmo kronologiko finkoak dituzten etapa edo aldi sail gisa. Pertsona bakoitzaren bereizitasuna hartzen da kontuan; bere garapena lehenagotik egitura jakin batean aurreratua dagoelako gertatzen da. Haurrak, jaiotzeko unean, eta lehenago ere, leku bat du gurasoen (edo funtzio hori betetzen dutenen) nahieran, esaten edo pentsatzen dutenean, jarriko dioten izenean, heldua denean izango duen lanbidean eta abarretan. Honek guztiak esan nahi du garapena pertsona bakoitzarentzat zehazturik dagoela eta bere jaiotzaren unetik jasotako aukeren zabaltzea dela.

1.6. Interakzionismo soziala

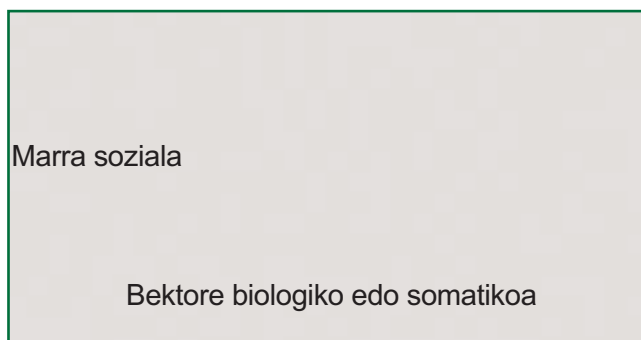
Ikusmolde soziohistorikoa edo dialektikoa

Ikusmolde horretan bi ikertzaile biltzen dira: H. Wallon eta L. Vygotski, euren psikologia genetikoan ikusmolde materialista-dialektikoa islatu zutenak. Ikusmolde horretatik, errealitatea gauza materiala da, eta fenomenoak (fisikoak, organikoak edo sozialak) aldatu eta mugitzen den materiaren emaitza. Horregatik, materia da lehen mailakoa eta objektiboa, eta psikismoa bigarren mailakoa edo ondorengoa, materiatik goragoko mailara eratortzen dena. Pertsonen kontzientzia existentziaren isla da; sentsazioak, ideiak eta abar, kanpoko objektuen eta euren harremanen kopia edo irudiak dira.

Ikusmolde horretatik, giza garapena pertsonen artean partekatutako prozesua da, non pertsona ekintza bateratu nahitakoen emaitza den.

H. Wallon

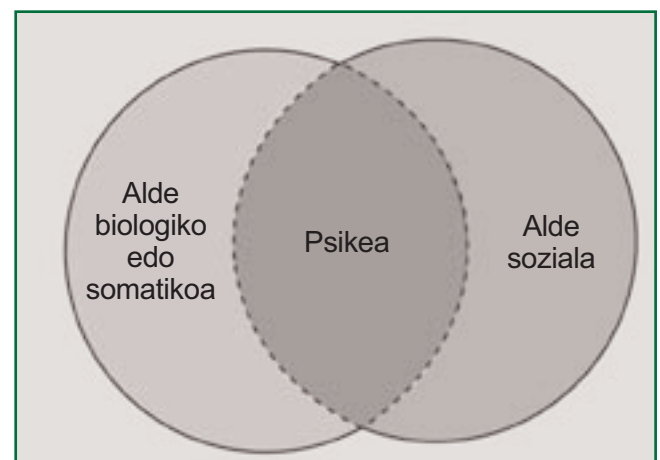
Henry Wallon (1879-1962), psikologo frantziarra, filosofoa eta Medikuntzan doktorea, pertsonak duen eboluzioaz kezkatu zen, baina ez alderdi bakar bati dago-kionez; Piagetek adimenaren garapena aztertzen zuen; Kohlbergek garapen moralak; Wallon, aldiz, pertsona bere osotasunean, bere alderdi guztiekin harturik, arduratzen da pertsonaren garapenaz: alderdi emozionala, soziala eta intelektuala harturik. Bere ustez, pertsonaren burua edo psikea biologikoa denaren eta soziala denaren arteko gurutzatzearen emaitza da.

Horregatik, eskema horretan, bektore biologikoak giza organismo bat aurkezten du: edozein bizidunen gisan, jatorritik (edo sortze-unetik) ziklo biologiko baten aurreikuspena du, antolakuntza eta heltzeko egutegi batekin. Marra sozialak familiaren (edo, gizartetik, funtzio hori betetzen duenaren) eragin moldatzaileak irudikatzen ditu: bere itxaropenekin eta jaioberriarekiko zaintzarekin, izaki berriaren erritmo eta ohitura batzuk (gero jokatzen direnak) markatzen eta moldatzen saiatzen da familia.

Ikuspegi teoriko horren arabera, eskema horretan azaltzen da, halaber, sortutako gizakiaren edo jaioberriaren burua edo etorkizuneko burua ez dela zuri, idatzi zain dagoen zerbait; ez da betetzeko zain dagoen leku hutsa. Lehen grabaketa sozialak (marra soziala) ez dira egiten espazio huts edo zuria duen izakiarengan, baizik eta jada funtzionamenduan ari den (bektore biologikoa) organismo bizi batean: horrek determinatzaile biologiko batzuk ditu, eboluzio-possibilitateei mugak ireki eta jarriko dizkietenak.

Bere arrazonomenduari jarraituz, Wallonek unitate bio-psiko-sozial moduan ikusten du gizakia; bere garapenean bere psikeak ere esku hartzen du, bere eboluzio-maila denik eta txikiena izanik ere. Orain hurrengo eskema ikus daiteke, pertsonaren unitate bio-psiko-sozial hori irudikatzen duena:

Psikea edo burua alderdi sozialaren eta alderdi biologikoaren ebakidurak irudikatzen du. Horien mugak marra etenekin marrazturik daude, garatzen den neurrian zabaldu egiten ditu delako (gogora dezagun psikea puntu batetik abiatu zela, aurreko eskeman irudikatu bezala). Osatzen den heinean, ezin dira organikoa eta soziala bereizi.

Ikuspegi horretatik, honako hau da **giza garapena**: *pertsonaren heltzearen alderdien eta ingurune baldintzen integrazioa, norbanakoaren historiak eta ekarpen pertsonalek baldintzatzen dituztenak*. Ikus daitekeenez, definizio honek gizaki guztiak hartzen ditu bere baitan, espezie bezala, eta kontuan hartzen ditu pertsona jakin bakoitzaren berezitasunak ere, txertaturik dagoen gizartean eta familian.

Giza garapena etena da, ez da kuantitatiboki jarraitu moduan sortzen. Krisiak edo gatazkek gaintzen diren heinean sortzen da; horiek hasieran aldaketa biologiko handiek eragiten dituzte (jaiotza-krisia), edo pertsona osatzen duten heltze alderdien eta alderdi sozialen (3 urteko eta pubertate-nerabegaroko aurkaritza-krisiak) desoreka edo desdoitzeak. Bestela esanda, psikeari bere pertsonaren alderdi biologikoaren eta sozialaren arteko kontraesanek eragiten diotenean sortzen dira krisiak.

Wallonek sei estadiotan banatzen du giza garapena: jaiotzarekin hasten dira (kontuan izanik lehenik fetu-bizitza izan dela) eta nerabearora heltzen dira. Estadio horiek ulertzeko zenbait ezaugarri izan behar dira kontuan:

— Estadio bakoitzean interes zentripetuak (norberarengana bideratuak) edo interes zentrifugoak (kanpora bideratuak) gidatutako ekintza edo jarduerak burutzen dira. Hala, bigarren, laugarren eta seigarrenak joera zentripetuagoak dituz-

te, eta hirugarren eta bosgarrenak joera zentrifugoagoak dituzte.

— Estadio bakoitzean berezko krisi eta gatazka batzuk daude, hurrengo estadiora igarotzeko konpondu behar direnak.

— Ondorengo estadio bakoitzak aurreko estadioen osagaiak bildu eta integratzen ditu, krisiak eta horien konponbideak barne.

Garapenaren estadioak Wallonen arabera

<p>1. Mugimen oldarkortasuneko <i>estadioa</i> <i>0 hilabetetik 6ra</i></p>	<p>— Bere organismoa oldarkorra da bere ekintzak beharren menpekoak direlako, hau da, funtzio fisiologikoen menpekoak direlako</p> <p>— Haurraren muskulu tonuaren bidez (giharren tentsio- edo distentsio-maila) helduak suma dezake bere atsegin- edo atsekabe-maila.</p> <p>— Lehen elkartrukeak agertzen dira: begirada, posturaren aldaketa edo egokitzeak beharrak asetzen dituen bitartean, eta abar.</p>
<p>2. <i>Estadio</i> emozionala <i>3 hilabetetik 12ra</i></p>	<p>— Ezaugarri nagusia hau da: haurrak bere beharren asetzea hori errazten dioten helduak egotearekin erlazionatzea. Horrek eragiten du haurrak ingurunearen gainean benetako dei-seinaleen bidez (oihuak, keinuak, soinuak...) eragitea, arreta jar diezaioten.</p> <p>— Haurrak bizi duen emozioa adierazten duten dei-seinale horiek motibazio eta helburu bat duten ekintza edo jokamoldeak dira, aurreko mugimendu-oldarkortasunaren berezkoago diren motibazio-mugimenduak ez bezala.</p> <p>— Haurraren bilbe afektiboa osatzen da, bada, sozializazioaren lehen lerroak eraten dira, ama edo ama-eginkizuna duena ondoan izan beharrendaren (behar jada argi eta garbi psikikoaren) ondorioz.</p>
<p>3. Sentitze mugitzeko <i>estadioa</i> eta proiektziozkoa <i>9 hilabetetik 3 urtera</i></p>	<p>— Aurrera bidean, haurrak ingurune zabalagoa ezagutzen du, gauza berriak esploratu eta ezagutzen ditu, eta abar.</p> <p>— Mintzamenaren eta irudikapenaren bidez, pertsonekin errazago elkarreragin ahal izateaz gain, egoerak ulertzeko erraztasun handiagoa bereganatzen du.</p>
<p>4. Pertsonalismoaren <i>estadioa</i> <i>3 urtetik 6ra</i></p>	<p>Hiru azpi estadiok osatzen dute:</p> <p>— <i>Aurkaritza eta inhibiziozkoa</i>. "Norbere buruaren kontzientzia" hartzen du, <i>ni</i> autonomo bat eratuz, eta bere nortasuna berresteko bestearen aurka jarri behar du: EZ esaten du, tematu egiten da, ez du obeditzen.</p> <p>— <i>Graziazko aldia</i>. "Ezkortasunezko" aldi, edo norbera berresteko aldi horren ondoren, gainerakoen afektua eta onarpenaren beharra erakusten du. Horregatik, bestearen begiradaren aurrean atsegin agertzen da, adierazpen eta jokamolde alai eta maitagarriekin.</p> <p>— <i>Ereduen imitaziozkoa</i>. Fase horren ondoren, non beti txalotua eta miretsia izatearen helburua lortzen ez duen (eta horrek segurtasun eza sortzen dio), beretzat garrantzitsuak diren pertsonekin identifikatzera eta horiek imitatzera jotzen du.</p>
<p>5. <i>Kategoria estadioa</i> <i>6 urtetik pubertarora (11 edo 12 urte)</i></p>	<p>— Haurra autonomoagoa da. Eskolara joaten da, talde handiagoko kide bihurtzen da, eta horrek esperientzia berri eta zabalagoak eskaintzen dizkio. Analisi- eta sintesi-eragiketak egin ditzake.</p> <p>— Gehiegizko kontrolak edo gehiegizko permisibitateak, etapa horretan, eragin sakona izan dezake haurraren adimenean eta bere nortasunaren osaketan.</p>
<p>6. Nerabearoko <i>estadioa</i> <i>Pubertarotik aurrera (11 edo 12 urte)</i></p>	<p>— Pubertarotari dagozkion hezte-aldaketekin hasten da; jada nerabe den haurrak kontrolatu ezin dituen aldaketa fisiologikoak dira, eta psikikoki eragina dute beregan.</p> <p>— Sentitze-mugitzeko estadioaren irtenbide gisa ereduak imitatuz eratu zen niak jada ez die balio, eta ni berria eraiki behar dute, pertsonalagoa. Gurasoak eta gizartea aurkaritzat hartzen dituzte.</p> <p>— Bilatzen duten nortasun berri horrek haurraren niari amaiera eman behar dio eta euren gorputzetik eta gizartetik ezartzen ari zaizkien eskakizunei erantzuteko aukera eman behar die.</p>

□ L. Vygotski

Lev Vygotskiren interesa pertsonaren kontzientzia eta goi mailako prozesu psikikoak dira. Marx eta Engelsekin batera, kontzientzia produktu sozial modura ulertzen du; lanaren bidez eraldatzen dute pertsonak natura, eta euren garapenerako baldintzak sortzen dituzte.

Horregatik, garapena, Vygotskirentzat, pertsonen artean partekatutako prozesua da eta, zentzu horretan, ezin da ulertu aldaketa historiko eta soziokulturalek bere garapenean eragina izateko duten modua kontuan hartu gabe.

Bere *Garapenaren lege genetikoa* landu zuen, gizakia sozial izanik hasi eta mailaka bereizten den printzipioan oinarrituz.

Lev Vygotski (1896-1934). Psikologo errusiarra, ikuspegi dialektikotik heltzen dio giza garapenari, eta eragin handia izan du hezkuntzaren arloan.

Pertsonak edo jarduten duen haurrak, helduek edo haur garatuagoek ematen dizkieten tresna batzuk behar ditu. Tresna horiek **bitartekotasun** deitzen dira eta bi eratakoak izan daitezke:

- └ **Materialak:** *tresnak*, kanpoko orientazioa dutenak eta aldaketak sortzeko edo ingurune materialean aldaketak eragiteko balio dutenak (goldeak, palak, pikotxak, makinak, gurpilak, poleak, silexezko aizkorak, zuhaitz enborrak eta abar).
- └ **Psikologikoak:** zeinuak (hala nola hizkuntza edo mintzamena), zeinak barne-funtzioa duten eta pentsatzea ahalbidetzen duten: jokamoldea doitu, planifikatu edo kontrolatu.

Oinarrizko funtzio psikikoak, arreta, pertzepzioa eta memoria, naturalak edo biologikoak dira eta animalia askok ere badituzte; aldiz, goi-mailako funtzio psikikoak, hizkuntza eta pentsamendua (arrazoiketa), giza-kiaren funtsezko berezkoak dira eta garatu ahal izateko zeinuak behar dituzte artekari gisa.

Pentsamenduaren jatorri soziala zein artekaritzen gainera proposamena Vygotskiren oinarrizko kontzeptu batean biltzen dira: *garapen potentzialeko eremuan*.

Garapenaren eskema L. Vygotskiren arabera.

- └ **Garapen potentzialeko eremua.** Hemen sartzen dira pertsonak bestek lagundurik bakarrik egin ditzakeen jardura edo funtzio guztiak. Adibidez, 10 edo 12 urteko haur bat beste batek lagundurik bakarrik ibil daiteke; autoa gidatzen den lehen aldietan, edonork behar du irakasten diotenen laguntza.
- └ **Garapen errealeko eremua.** Hemen sartzen dira pertsonak bere kabuz eta laguntzarik gabe egin ditzakeen jardura edo funtzio guztiak. Adibidez, 12 edo 15 hilabeteko haur bat ibil daiteke bakarrik eta laguntzarik gabe; pertsona batek, besteen aldetik laguntza-prozesu bat jaso ondoren, bakarrik gida dezake.

Koadroko geziak garapen-prozesu baten norabidea adierazten du; prozesu dinamikoa eta mugimenduan dagoena, elkarreragin sozial eta pertsonarteko batetik abiatu ondoren pertsonaren barneko edo baitako garapen-prozesu batera iristen dena.

Ikuspegi horretatik, garapena ikaskuntzaren ondorioa da; ikaskuntza horretan aktiboki esku hartzen dute esperientzia bizi duten guztiak: irakasten dutenek eta ikasten dutenek.

Vygotskik ikaskuntzaren eta garapenaren gainean zuen ikuspegi horrek gaur egun eragin handia du hezkuntzaren arloan (*J. S. Bruner*, ildo kontestual-interakzionista) eta psikologia kognitiboaren arloan.

□ Bizi zikloaren teoriak (Life Span)

Izen horrekin ezagutzen dira hainbat autoreren zenbait teoria. Autore horietatik aipagarriena **P. B. Baltes** da. Teoria horiek guztiek komunean dute psikologia ebolutibo tradizionalako hainbat jarreraren aurkako kritika, baita giza garapena ulertzeko ikusmolde berri bat ere.

Zalantzan jartzen dituzte giza garapena nerabazarora arte soilik ikusten duten teoria psikologiko ebolutiboak edo pertsonaren alderdi bakar bat bakarrik (dela alderdi intelektuala, afektiboa, soziala edo biologikoa) kontuan hartu eta azaldu nahi dutenak.

Gainera, ez daude ados gizakien garapena norabide batean doala (helburu batera joango bailitzan) eta denentzat eduki berak dituela dioten teoria ebolutibo haiekin. Bizi-zikloaren autore horien arabera, pertsonen garapenak honako ezaugarri nagusi hauek ditu:

- └ Jaiotzatik zahartzarora gertatzen da
- └ Aldi jarraikiak eta etenak txandakatu egiten dira.
- └ Norabide anitzekoa da. Aurreikusi gabeko norabide aldaketak gertatzen dira.
- └ Dimentsio anitzekoa da. Pertsona batzuk besteez gaindik ezberdindu egiten dira; bakoitzak bere ikusmoldeak ditu, bere gaitasuna, bere dimentsioa.

Garapena azaltzeko, garapena bultzatzen duten hiru faktore multzo proposatzen ditu Baltesek. Planteamendu horren originaltasuna hau da: talde bakoitzaren barruan kokatzea jada determinatzaile biologikoak eta ingurune-koak. Hiru multzo horiek elkarri eragiten diote eta aldaketa ebolutiboko prozesuak azaltzen dituzte. Hauek ditugu:

- └ **Adinarekin erlazioatutako eragin arau-emaileak.** Osagai biologikoek eta ingurune-koek osatzen dituzte, heltzeari eta sozializazioari loturik daudenak eta adin kronologikoarekin korrelazioan daudenak. (Faktore horiek psikologia ebolutibo innatistari dagozkionak lirateke).
- └ **Historiarekin erlazioatutako eragin arau-emaileak.** Pertsonak bizi dituzten gertaera eta esperientziek osaturik daude, hala nola giza komunitate edo herrialdearekin, eta alderdi sozial, ingurune-ko eta biologikoekin (kultura, ohiturak, osasun-kontuak, elikadura-motak, eguneroko ohiturak...).
- └ **Eragin ez arau-emaileak.** Orokortu ezin daitezkeen baina pertsonaren garapenean eragina duten eragin biologikoak eta gizarte-ingurune-koak dira. Pertsona jakin baten historiarekin zerikusia dute (familia-kontuak, lanbideari dagozkionak, osasunaren arlo-koak eta abar).

Hiru eragin horiek aldi berean gertatzen dira eta elkarri eragiten diote; metatze bidez, pertsona bakoitzaren garapena sortzen dute. Adinarekin erlazioatutako

eragin arau-emaileak dira nagusi lehen garapen-aldietan, eta arau-emaile historikoek eta ez arau-emaileek dute garrantzi handiagoa garapenak aurrera egin ahala.

□ Lewin en ikusmoldea

Ikusmolde horretatik kontuan hartzen da giza garapena ezin dela aztertu, ez pentsatu ere, bere testuinguru naturaletik kanpo. **Karl Lewin**-ek, *Gestalt*-eko (Wertheimer, Kohler eta Kofka) ideiak hartuz, pertsonaren eta bere garapenaren ikuskerari aplikatu zion bere *eremu-teoria*.

Beretzat pertsonak berezko bizigunea du (pertsona baten gainean momentu *jakin eta zehatz* batean *eragiten* duten faktore psikologiko guztiek osatua); gune horretan indar guztiek batera jarduten dute eta osagai baten aldaketak eremu guztiari eragiten dio, osotasun gisa funtzionatzen baitu.

Ekologia, bere zentzuetako batean, *organismoak ingurunearekin harremanetan aztertzea* dela gogoratu ondoren, proposatzen den garapenaren teorian azaltzen da, hau da, haurren jokamoldea ezin dela ulertu bere testuingurutik kanpo eta entitate txikiagotan (motibazioa, ikaskuntza, inteligentzia...) zatiturik. Horregatik, *Gestalt* eta Lewinen arabera, jokamoldea globaltasun baten moduan ulertu behar da; globaltasun hori bere zati ezberdinen emaitza da, batuketa baino gehiago den emaitza.

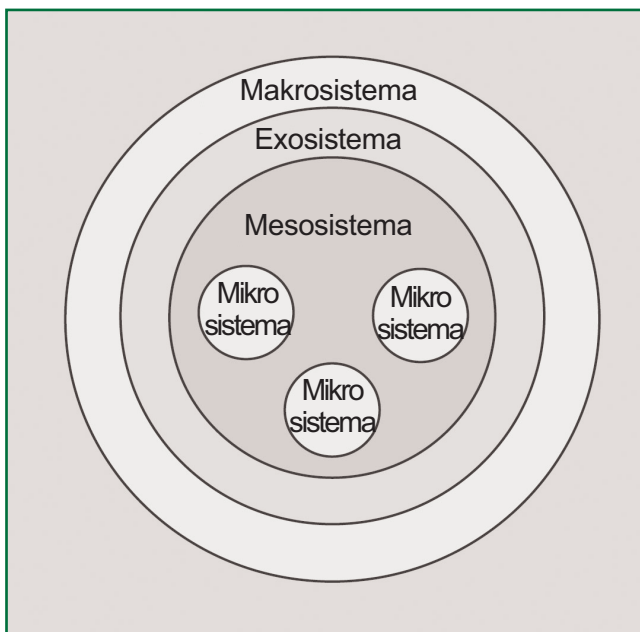
Kurt Lewin (1890-1947). Jatorri alemaniarreko psikologo amerikarra. Filosofian doktore eta psikologiako irakasle izanik, *Talde dinamika* espezialitate gisa hasi zutenetakotzat jotzen da.

□ U. Bronfenbrenner en teoria ekologikoa

Hirurogeiko hamarkadan garapena ulertzeko eredu psikologiko berria nabarmendu zen. Bere aldekoak kritiko dira pertsonaren garapena bere ingurune naturaletik kanpo aztertzen duten beste teorietan. Horien ordezkari nagusia **Urie Bronfenbrenner** da (). Psikologia ebolutiboa, korrante honentzat, psikologia zatikatua eta laborategikoa bihurtu zen, eta ironikoki garapenaren psikologia zela azaltzen eta salatzen zuten: "ahalik eta denbora laburrenean, egoera arraroetan, heldu arraroekin, haurrek duten jokamolde arraroaren zientzia da"⁽⁴⁾.

Honako hau baieztatzen dute: pertsonen aukera psikologikoak oso irekiak direla eta, hasierako egoera antzekoetatik abiatzen diren arren, haurren jokamoldea eta garapena oso ezberdinak izan daitezkeela, urruneko zein hurbileko inguruneak eurengan duten eraginaren arabera.

Inguruneak gizakiarengan dituen eragin mailak aztertu ahal izateko, Bronfenbrennerrek pertsona ororen bizitzan eragina duten lau ingurune- edo testuinguru-maila proposatzen ditu, hurbiltasunaren arabera antolaturik. Ingurune horietako bakoitzari **sistema** deitzen dio, agian euren osagaien artean sortzen diren erlazio, interkonezio, elkar sartze eta ebaketa (elkarreraginak oro har) ugariengatik.

Bronfenbrennerren sistemen edo pertsona baten gaineko eragin-mailen eskema.

└ Eskema horren arabera, **makrosistema** da ingurunearen eragin-maila urruneneko, urrutien dagoen ingurunea. Hemen sartzen dira alderdi ekonomikoak, ideologikoak, moralak, kulturalak, teknologikoak, antolakuntzakoak, hezkuntzakoak, politikoak, ohiturazkoak, eta kultura edo azpikultura

batean nagusi diren masa komunikabideenak. Exosistemaren, mesosistemaren eta mikrosistemaren artean nolabaiteko eduki- eta funtzionamendu-berdintasuna eragiten duena da. Lehen aipatutako

└ **Exosistema** ingurune bat edo gehiagok osatzen dute. Horietan, garapenean dagoen pertsonak ez du aktiboki esku hartzen, baina mesosistemaren bidez zeharka eragiten dioten ekintzak gertatzen dira. Hemen sartzen dira, adibidez, presente ez dagoen familia, gurasoen lagunak eta lanbidea, irakasle-taldeak eta irakasleen klaustroa, komunitateko zerbitzuak (osasun, garbiketa, telefono, elektrizitate, merkataritza eta abarretakoak). Osagai horiek elkarri eragiten diote edo eragin diezaizkete, eta makrosistemako zein mesosistemako osagaiei ere bai.

└ **Mesosistema** Garapenean dagoen pertsonak zuzenean parte hartzen duen mikrosistemek osatzen dute. Testuinguru horretan sartzen dira haurrak aktiboki eta erregulariki esku hartzeko guneak, hala nola familia, parekoen taldea, eskola edo ludoteka. Elementu horiek guztiek pertsonarekin elkarreragina dute. Pertsonak elkarren artean ere eragina dute edo izan dezakete, eta exosistemako elementuekin ere bai.

└ **Mikrosistema** garapenean dagoen pertsonaren eragin-ingurune gertukoena eta aktiboki esku hartzen duena da. Hasierako bi osagaietatik abiatuz (ama-haurra), testuingurua etxeko gainerako kideetara (aita, anai-arrebak...) zabaltzen da; hori da haurrak esku hartzen duen lehen mikrosistema, eta haurrak sistemaren gainean eragina duena. Geroago bere ingurunea beste eremu batzuetara zabalduko da, edo bestela esanda, beste testuinguru batzuetan elkarreragingo du mikrosistema berriak sortuz.

Pertsona batek parte hartzen duen mikrosistema bakoitzean hiru zeregin betetzen dira:

- └ Pertsonen arteko harremana edo harremanak.
- └ Jarduera mota bat burutzea.
- └ Aurretik ezarritako rol soziala.

Testuinguru horretan, Bronfenbrennerrek honela definitzen du garapena: "*pertsona batek ingurune ekologikoaz eta berarekin duen harremanaz duen ikusmolde aldakorra da, eta hazten ari den bere gaitasuna ingurune horren ezaugarriak aurkitu, mantendu edo aldatzeko ere bai*"⁽⁵⁾. Hala, pertsona garatu egingo da ingurunean duen munduaren ezagutza handiagoa duen neurrian eta bertan eragiteko aukera duen neurrian (ezagutza bere mikrosistematan edo hurbileneko inguruneetan hasiko da, bere makrosistemara edo beste makrosistema edo kultura batzuetara iritsi arte).

1.7. Giza garapena ulertzea

Gizakien garapenari buruzko deskribapen eta azalpen multzo hori ikusi ondoren, bi galdera sortzen dira:

- └ Zein teoriak behar du nagusitasuna?
- └ Zein da besteak baino gehiago kontuan izatekoa?

Teoria horietako bakoitzak du bere arrazoia. Batzuk jatorrian eman ziren psikologiak izan behar zuenari buruzko lehen galderei erantzuteko; beste batzuk aurrerago sortu ziren, esperientzia, aurrerapen zientifikoak eta ezagutza berriak baliatuz.

Jatorrizko teorien proposamen asko ondorengo teorien oinarrietan sartuta edo kontuan hartuta dauden arren, horiek ezagutzeak lagun dezake garapenari buruz gaur egungo formulazioetan egon daitezkeen ñabardurak ulertzen.

Aurkeztu dugun sailkapenean talde bakar batean biltzen dira ildo teoriko zaharrenak eta ildo teoriko modernoagoak edo egungoagoak.

Sailkapen-irizpide gisa pertsona jaioberriak ingurunearekin erlazionatzeko duen modua hartuz, zalantza sor daiteke autore bat edo bestea talde batean edo bestean hobeto egon litekeen; hala ere, sailkapen ororen arriskuak bat da hori.

Bestelako multzokatzeak ere egin zitezkeen, bestelako sailkapen-irizpide edo parametroei jarraituz.

Ondorengo orrialdean koadro bat aurkezten da, giza garapenari buruz unitate didaktiko honetan erakutsi diren aldagai edo ezaugarri batzuk eskema moduan azaldu nahian. Agian ulermen eta ikaskuntzarako ikuspegi orokorragoa ekar dezakeen ikusmoldea eskaini nahi dugu. Ikus daitekeenez, jatorria, pertsonaren parte-hartzea, autoreek aztergai dituzten alderdiak eta etaparik proposatzen duten ageri da.

Alderdi aipagarriena hau da: eduki berak edo antzekoak tratatze, zenbait talde edo bloke teorikotan. Adibidez, garapen moralala talde environmentalistan zein interakzionista moderatuan ageri da; garapen globala jarrera environmentalista, innatista eta, batez ere, interakzionista sozialen aldetik ikusten da.

Amaitzeko, eta testu honetan giza garapena ulertzeari buruzko azken atal honen zentzua hobeto uler dadin, ezinbestekotzat jotzen dugu zenbait gauza adieraztea:

- └ Unitate didaktiko honen edukia giza garapenaren gainekoa da. Horregatik saiatu gara teoria psikologiko bakoitzak horri buruz ematen duen deskribapen edo azalpena azpimarratzen, hori ulertzeko beharrezkoak diren terminologia eta funtzionamendu-alderdiak bakarrik azalduz. Ez ditugu teoria osoak azaldu nahi izan, baizik eta garapenaren ikusmoldeari dagokion horien zatia.
- └ Autore, ikertzaile eta/edo ildo teorikoak aukeratzeko, aukeraketa bat egin behar izan dugu, eta azalpen hauetatik kanpo geratu dira hainbat autore eta mugimendu psikologiko garrantzitsuren bat ere (hala nola M. Klein, R. Spitz, Gestalt, erreflexologia eta abar).
- └ Atal honen hasierako galderari erantzunez (garapenaren zein teoriak izan behar duen interesgarrien) hau baino ez dugu esango: azalpen globala ematen duten teoriak ez direla aipatzen, oro har, pertsonaren garapenaren azterketa hainbat alorretan banaturik geratu denean. Kasu horretan bai, ondorio "praktikoa" dute garapenaren zatikako teoriak: Piaget erabil daiteke haurren garapen kognitiboari dagokionez, edo Bandura eta Erikson garapen soziala aztertzen denean, edo Kohlberg kontuan har daiteke haurren garapen moralala azaltzean eta abar. Azalpen globalak inplizituki jasota daude alor bakoitza bere aldetik aztertzen denean. Garapenaren azalpen global baterako joerak aukera pertsonaleko irizpideekin du zirikusia, eta irizpide horiek gutxi-asko zientifikoak eta ideologikoak izango dira.

Giza Garapenaren teoria nagusien laburpena				
Teoriak	Garapenaren jatorria	Pertsonaren esku hartzea ingurunearekin duen harremanean	Nola ikusten den garapena edo zeri dagokion	Etapak proposatzen dira?
Environ-mentalista	Ingurunearen bidez eskuratzen da	Oro har, pasiboa	Gobala edo garapen moralaren eta sozialaren zatikako alderdiak, edo prozesu kognitibo funtzionalak.	Ez
Innatista	Herentzia biologikoan du jatorria	Aktiboa	Globala edo zatikako alderdiak: afektiboak edo hizkuntzazkoak	Oro har ez, baina Bowlbyk bai.
Interakzio-nista moderatua	Jaiotzetikoa eta eskuratu da. Herentzia biologikotik eta sozialetik dator aldi berean eta ingurunearen bidez eskuratzen da.	Oro har, interaktiboa	Zatikako alderdiak: adimena edo prozesu kognitiboak, moralala edo nortasuna	Oro har bai, baina Lacanek ez
Interakzio-nista soziala	Jaiotzetikoa eta eskuratuakoa da. Aldi berean herentzia biologikotik eta sozialetik dator, eta ingurunearen bidez eskuratzen da.	Interaktiboa eta sistema bakar baten zati	Globala	Oro har ez, baina Wallonek bai

Erreferentziak

- (1) FERNANDEZ LOPIS, E.: *Explicaciones sobre el desarrollo humano*. EDICIONES PIRAMIDE. MADRIL, 2000. 1. KAPITULUA.
- (2) CAPARROS, A.: *Historia de la psicología*. CEAC. Bartzelona, 1982. 60. or.
- (3) CAPARROS, A.: Op. Cit, 60. or.
- (4) BRONFRENBRENNER, U.: *La ecología del desarrollo humano*. Ediciones Paidós. Ciudad, 1987. 38. or.
- (5) BRONFRENBRENNER, U.: Op. Cit, 29. or.